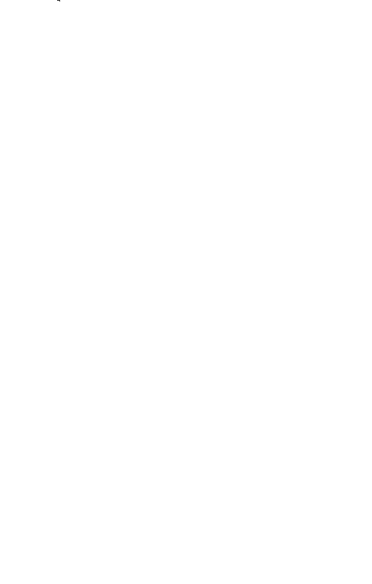

TABLE OF CONTENTS.

	PAGE
Introduction	1-11
The Text of दूतवाक्यम्	1
The Text of प्रतिमा	24
The Text of स्वप्नवासवदत्ता	35
The Translation of दूतवाक्यम्	1
The Translation of प्रतिमा	18
The Translation of स्वप्नवासवदत्ता	26
Notes on दूतवाक्यम्	34
Notes on प्रतिमा	57
Notes on स्वप्नवासवदत्ता	66
Appendix	73

INTRODUCTION

The Sanskrit Drama.

Poetry is the expression of imagination. It is the breath and finer spirit of all knowledge, the spontaneous overflow of powerful feelings. It may be in prose or verse. Verse is apparel only, being but an ornament and no cause of poetry. "Poetry of the highest kind," says Coleridge, "may exist without metre." It is the art of uniting pleasure with truth by calling imagination to the help of reason and its essence is invention. वाक्यं रसात्मकं काव्यम्. A sentence which is full of flavour, the very soul of which is रस a sentiment, is poetry.

And this poetry, expressive of imagination and sentiment and giving the highest bliss to the reader, is divided into two kinds दृश्य what is capable of being seen or represented on the stage and श्रव्य what can only be heard or read. The drama falls under the first division. रूपक is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions. रूपक or a drama must be a reflection of life. It should hold the mirror up to nature. It should have a plot taken from रामायण, महाभारत, any well-known history or any incident in life; it should contain cha-

其 4 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 5 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 6 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 7 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 8 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 9 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 10 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止

其 11 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止

其

其 12 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 13 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 14 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 15 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止

其 16 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 17 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 18 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止
 其 19 年 1 月 1 日 至 1 月 31 日 止

其

其

其

其

其

其

其

This सूत्रधार generally refers to the author of the play (which is nowhere done in the plays of भास), gives the name of the play, praises the audience and introduces the character of the play. This he does in his speech with नटी or पारिपार्श्वक an actor ; and this whole is called प्रस्तावना, आमुख (or स्थापना as in the plays of भास).

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
 शूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
 चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्येभ्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मयः ।
 आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

A Sanskrit play is divided into acts.

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्ते भावरमोद्भवैः ।
 ध्वन्तनिष्कान्तनिरिलपात्रोद्भू इति कीर्तितः ॥

अङ्क इति रुदिराक्षः An act sometimes begins with a विष्कम्भक or प्रवेशक.

वृत्तप्रतिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
 संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदायकस्य दर्शितः ॥
 मध्येन मध्यमान्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
 प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥
 अद्भुतवान्तर्विशेषः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

It is a link connecting the incidents or events which are gone before and which are to come in future and in it the hero or the heroine, the principal characters, never take part. And lastly every play ends, as it began with a benediction or prayer which is called भरतवाक्य. It is recited by

the principal personage, not in his dramatic character but as a member of the party (भरत) and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness.

A Sanskrit play always ends in happiness and never in a calamity : it is always a comedy and never a tragedy. It also contains a diversity of language, a number of dialects called Prakrits and these are spoken by females and low characters. In our book we have changed them into Sanskrit as they are too difficult to be understood by the students of High School Classes.

Bhāsa and his plays.

Bhāsa must have been a very great poet as a number of poets in Sanskrit Literature have showered very profusely encomiums on him and Kalidasa, the well-known prince among Indian poets is also one of them. In his *मालविकाग्निमित्र* Kalidasa praises him thus

“भासः” मा तावत् । प्रथितयशसां भामसौमिल्ल-कविपुत्रा-
दीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां
कथं परियतो बहुमानः ।

बालमुद्रा in his *दर्पवर्जित* eulogises Bhāsa and his plays in this way

सूत्रागच्छतामिह नहिर्देवदुर्मिहैः ।
मातादेवंगोत्रेभ्यः भामो रेवकुलैर्मिव ॥

राजरोगर in his मूढिमूढावलि testifies

भागनाटकचक्रोऽपि द्वेकैः सिने परीक्षितम् ।

स्वान्नशामवदनस्य दाद्वोऽभूज पावकः ॥

जयदेव in his प्रसन्नरापव represents भाग as the laugh of muse

भागो हामः कविवुल्लगुह ।

बालिदागो विलासः ॥

बावपनिगज in his Prakrit poem गड्गदो looks upon our poet to be a friend of the Fire-god

भागे ज्वलनमित्रे कुन्तीदेवे ।

न यस्य रघुकारे ॥

भोजदेव in his गरुडवर्तीषट्ठाभरण says

भागवत्यपि भागारी कविवर्गे जगन्प्रसीम् ।

In spite of so many references to भाग we know almost nothing of him. Until 1909-10, the name of the poet alone was known. In 1910 the late M.M. Ganapati Shastri of Travendram discovered this treasure of the circle of the plays of this famous playwright भाग and since then भाग ceased to be a mere name. This treasure consists of the 13 gems of plays which may be arranged thus

1. प्रतिमा—7 acts	} Based on रामायण
2. अभिषेक—6 acts	
3. संवत्सर—3 acts	
4. मयमत्स्यादीय—1 act	} Based on महाभारत,
5. दूतवाक्य—1 act	

chief Dramatis Personæ are mentioned in it by the use of मुद्रा चलद्धार.

(5) The name of the poet is mentioned in the introduction of none of them.

(6) The भरतवाक्य's of almost all these plays are the same with a very slight change and इमामपि महीं कृत्वा राजमिहः पराङ्मु नः is repeated with a slight variation in most of them.

(7) After भरतवाक्य अवगित is used with the name of the play

(8) Striking similarity in phraseology, diction and style is seen everywhere in all these plays.

(9) Grammatical errors which may be called archaisms are very common in these plays.

(10) कौसल्यामाता, सुमित्रामाता, आपत्तायन, किन्तुमन्त्रु and a number of expressions peculiar to the poet are common.

These grounds prove that all these plays must have come from the pen of one poet and this must be the poet भाम is the considered opinion of many learned and eminent scholars.

All these plays begin with सूत्रधार and not गान्दी, they are more than two, they have a number of plots and characters, they have the dramatic irony पद्मावध्यात्मक used frequently in them; शत्रुवागवदता is one of them and on account of its poetic beauty it can stand the fiery test of the criticism of critics; and the forcible and simple style, the lucidity of verses, the disregard shown

(व्यायुग्यन्ते बहुपुरुषा अस्मिन्निति)
 व्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
 हीनो गर्भविमराभ्यां नरैर्बहुभिराभितः ॥
 एकांकश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
 कैराकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
 राजर्षिरय दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।
 हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेत्रागिनो रसाः ॥

The plot or subject matter should be wel-

i. e., the opening connect, the growth and the catastrophe. It should have a number of male characters. It should have one act only. It

be well-known and he may be a royal sage, a celestial being or noble and proud. It should not contain हास्य, शृङ्गार or शान्तरम. The readers can see for themselves how this definition is satisfied in the case of दूतवाक्य.

The plot of दूतवाक्य is taken from the उद्योगपर्व of the महाभारत. Pandavas finished their sojourn

quently भीष्मपुत्र was sent as an ambassador to intervene. दुर्योधन evaded and the result was war.

The poet has described the principal incidents of the life of Rama in his two plays, the

the curse fallen on his father which resulted in the exile and says that she was only a tool. Bharata prepares to help Rama, but in the meantime Rama kills Ravana and returning to Ayodhya meets with his three mothers and brothers in the Janasthana forest. Then Vasistha and the people of Ayodhya crown Rama as the king and there ensues a period of peace and prosperity.

§

of o

yan

He is handsome, gallant, noble, fond of sport and adventure and proud of beauty. Therefore he became an ideal subject of legends and a charming hero of a number of forms of poetry.

And so he neglects the affairs of the state. A strong enemy Aruni is watching the situation. Aruni inflicts defeats on Udayana and thus parts of kingdom are being lost. Therefore, श्रीगन्धर्व his devoted minister, wants the help of Magadha and this he decides to get by a matrimonial alliance. But Udayana will never agree to marry the sister of Magadha King as long as Vasavadatta is alive. So he decides to spread a rumour that Vasavadatta is burnt.

Both Udayana and Magadha-king believe and the marriage takes place. But Udayana may have a doubt regarding the chastity of Vasavadatta. So he throws her Padmavati, the princess of Magadha, as a Brahmin woman of Avanti and Padmavati agrees to take her in her charge as her ward. These two ladies become fast friends and Padmavati convinces the king of the purity of Vasavadatta.

ॐ धीः ॐ

महाकवि-श्रीभासप्रणीतं

दूतवाक्यम्

(नायके ततः प्रविरिति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

पादः पापादुपेन्द्रस्य, सर्वलोकोत्सवः स वः ।

व्याधिदो नमुचिर्येन, तनुताम्रनखेन खे ॥१॥

एवमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि । अये किं नु खलु

मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अहम् ! पश्यामि

(नेष्ट्ये)

भो भोः प्रतिहाराधिकृताः । महाराजो दुर्योधनः

समाज्ञापयति ।

सूत्रधारः—भवतु । विज्ञातम् ।

उत्पन्ने धार्तराष्ट्राणां, विरोधे पाण्डवैः सह ।

मन्त्रशालां रक्षयति, भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥२॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति काम्बुकीयः ।

काम्बुकीयः—भो भोः प्रतिहाराधिकृतः । महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति—अथ सर्वपार्ष्वि सह मन्त्रयितुमिच्छामि । तदाहूयन्तां सर्वे राजान इति (परिक्रम्यावलोक्य) अये अयं महाराजो दुर्योधन इति एवाभिवर्तते । य एषः,

श्यामो युवा स्तितद्वृक्षलङ्घनोत्तरीयः,
सच्छत्रव्यासरवरो रश्मिदङ्गरागः ।
श्रीमान्विभूषणमणियुनिरञ्जिताङ्गो,
नक्षत्रमध्य इव पर्वगतः शशाङ्कः ॥३॥

(ततः प्रविशति यपनिर्दिष्टो दुर्योधनः)

दुर्योधनः—

उद्धूतरोपमिव मे हृदयं सहर्षं,
प्राप्तं रणोत्सवमिदं सहसा विचिन्त्य ।
इच्छामि पाण्डवबले वरवारणानां,
मुत्कृत्तदन्तमुसलानि मुग्धानि कर्तुम् ॥४॥

काम्बुकीयः—जयतु महाराजः । महाराजशान्तिनात्समानीतं सर्वराजमण्डलम् ।

दुर्योधनः—सम्यक्कृतम् । प्रविश त्वमवरोधनम् ।

काम्बुकीयः—पथाज्ञापयति महाराजः ।

(निष्कान्तः)

दुर्योधनः—आर्यां वैकर्णवर्षदेवी ! उन्वयताम् ।
अस्ति ममैकादशाक्षौहिणीपलसमुदयः । यस्य कः
सेनापतिर्भविष्यतिमर्हतीति ? किमाहर्तुमयन्ता ?
महान्वत्ययनर्थः । मन्त्रयित्वा यत्तन्पमिति ।

सदृशमेतत् । तदागम्यतां मन्त्रशालामेव प्रवि-
शामः । आचार्य ! अभिवादये, प्रविशतु भवान्म-
न्त्रशालाम् । पितामह ! अभिवादये, प्रविशतु
भवान्मन्त्रशालाम् । आर्यां वैकर्णवर्षदेवी ! प्रवि-
शतां भवन्तां । भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरं प्रवि-
शन्तु भवन्तः । ययस्य कर्ण ! प्रविशावस्तायत् ।

(प्रविश्य)

आचार्य ! एतत्कुर्मासनमास्पताम् । पितामह !
एतत्सिंहासनमास्पताम् । मातुल ! एतच्चर्मासनमा-
स्पताम् । आर्यां वैकर्णवर्षदेवी ! आसातां
भवन्तां । भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरमासतां
भवन्तः ।

किमिति किमिति ? महाराजो नास्ति इति ।
अहो सेवाधर्मः । नन्वयमहमासे । ययस्य कर्ण !
त्वमप्यास्व ।

(उपविश्य)

आर्यां वैकर्णवर्षदेवी ! उच्यमान् । इ-
ममैकादशाक्षौहिणीपलसमुदयः । अस्य कः सेनापति-
र्भवितुमर्हतीति ?

किमाह तु भवन्ती ? अत्रभवान् गान्धारराजं
वक्ष्यतीति । भवतु । मातुलेनाभिधीयताम् । किम्
मातुलः । अत्रभवति गाङ्गे ये स्थिते कोऽन्यः सेना-
पतिर्भवितुमर्हतीति ।

सम्यगाह मातुलः । भवतु भवतु । पितान्
एव भवतु । वयमप्येतदभिलषामः ।

सेनानिनादपटहस्वनशङ्खनादैः-
श्चण्डानिलाहतमहोदधिनादकल्पैः ।

गाङ्गे यमूर्ध्नि पतितैरभिषेकतोयैः,

सार्धं पतन्तु हृदयानि नराधिपानाम् ॥१॥

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु पाण्ड-
वस्कन्धावारादौत्येनागतः पुरुषोत्तमो नारायणः ।

दुर्योधनः—मा तावद्भो बादरायण ! किं किं कंस-
भृत्यो दामोदरस्तुव पुरुषोत्तमः ? स गोपालकस्तुव
पुरुषोत्तमः ? धार्मिद्रथोपहृतविषयकीर्तिभोगस्तुव
पुरुषोत्तमः ? अहो पार्थिवासन्नमाश्रितस्य भृत्य-
जनस्य समुदाचारः । सगर्वं स्वत्यस्य वचनम् ।
आ अपर्यवस ।

कान्बुकीयः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।
सम्भ्रमेण समुदाचारो विस्मृतः ।

(वादयोः वक्ति)

दुर्योधनः—सम्भ्रम इति । मनुष्याणामस्यैव स-
न्धमः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

कान्बुकीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

दुर्योधनः—इदानीं प्रसन्नोऽस्मि । क एष दूतः
प्रातः ।

कान्बुकीयः—दूतः प्रातः केशवः ।

दुर्योधनः—केशव इति । एवमेष्टन्यम् । अयमेव
समुदाचारः । ओं ओं राजानः दौत्येनागतस्य
केशवस्य किं पुत्रम् ? किमाहुर्मयन्तः ? अर्घ्यप्रदा-
नेन पूजयितव्यः केशव, इति म मे रोचते । अह-
णमस्याग्र हितं पश्यामि ।

प्रहणमुपगतं तु पाशुभवे,

हृत्तनयना ह्य पाण्डया भवेयुः ।

गतिमनिरक्षिणं पाण्डयेष्ट,

क्षितिरत्रिलापि भवेन्ममावपदा ॥६॥

अपि च योऽत्र केशवस्य प्राप्नुव्यात्यति स
मया आश्वासार्थभावेण दण्ड्यः । तदप्रमत्ता
भवन्तु भवन्तः । (आत्मगतम्) को मु खलु इदानीं

एतावाचार्यपितामहौ तां दृष्ट्वा लज्जायमानौ
 दान्तान्तर्हितमुखौ स्थितौ । अहो अस्य वर्ण-
 यता । अहो भावोपपन्नता । अहो युक्तलेखता ।
 पुण्यक्तमालिखितोऽयं चित्रपटः । प्रीतोऽस्मि ।
 नोऽत्र ?

कान्बुकीयः—जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—वादरायण ! आनीयतां स विहग-
 गहनमात्रविस्मितो दूतः ।

कान्बुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

(निष्क्रान्तः)

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण !

प्राप्तः किलाद्य वचनादिह पाण्डवानां,
 दौत्येन भृत्य इव कृष्णमनिः स कृष्णः ।
 श्रोतुं सखे त्वमपि सज्जय कर्ण कर्णौ,
 नारीमृदूनि वचनानि युधिष्ठिरस्य ॥१३॥

(ततः प्रविराति वासुदेवः कान्बुकीयश्च)

वासुदेवः—अद्य त्वत्तु धर्मराजवचनाद्बुद्ध्या-
 त्त्रिममित्रतया चाहवदर्पमनुक्तग्राहिणं सुयोधनं
 नि मयाप्यनुचितदौत्यसमयोऽनुष्ठितः ।

दुर्योधनः—(वासनात्पतित्वाऽऽश्रमगतम्) सुव्यक्तं प्रातः

एव केशवः ।

उत्साहेन मतिं कृत्वाऽप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।
केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्यासनादहम् ॥१॥

अहो बहुमायोऽयं दूतः । (प्रकाशम्) भो दूत !
एतदासनमास्यताम् ।

वासुदेवः—आचार्य ! आस्यताम् । गाङ्गेयप्रसुत्वा
राजानः । स्वैरमासतां भवन्तः । वपनप्युपविशानः ।
(उपविश्य) अहो दर्शनीयोऽयं चित्रपटः । मा तावत्
द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणमत्रालिखितम् । अहो तु म्वह

मुपोधनोऽयं स्वजनावमानं,

पराक्रमं पश्यति बालिशत्वात् ।

कौ नाम लोके स्वयमात्मदोष-

मुदूषादयेन्नटवृणः समासु ॥२॥

आ ! अपनीयनामेव चित्रपटः ।

दुर्योधनः—पादरायण ! अपनीयनां किल चित्रपटः ।

वाञ्छुकीयः—यदाज्ञापयन्ति महाराजः । (अपव्यस्यति)

दुर्योधनः—भो दूत !

परमात्मजो वायुगुणस्य श्रीमां,

भ्रान्तार्जुनो मे त्रिदर्शनशृणु ।

यमी च तापश्चासुतो विनीतो,
सर्वे मभृत्याः कुशलोपपन्नाः ? ॥१७॥

वासुदेव—सहस्रमेतद्गुणान्वारीपुत्रस्य । अथ
किमथ किम् । कुशलिनः सर्वे । भवतो राज्ये
शरीरे पाताभ्यन्तरे च कुशलमनामर्थं च वृष्टो
विज्ञापयन्ति युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः ।

अनुमूर्तं महद्दुःखं संपूर्णः समयः न च ।
अस्माकमपि धर्म्यं पदार्थं तद्विभज्यताम् ॥१८॥

इति ।

दुर्योधन—कथं कथं दापायमिति । भोः ?
एनं पितृव्यो मृगयाप्रसङ्गः,
शृतापराधो मुनिज्ञापमात्रयान् ।
तदा प्रभृत्येव न दारनिररुहः,
परात्मज्ञानां पितृणां कथं मजेत् ? ॥१९॥

वासुदेवः—पुरापिद् भयन्तं पृच्छामि-
विनिप्रपीषीं विषयीं विपत्तिं,
क्षयेण पातः पुनरभ्युत्थताम ।
प्यासेन जातो धतराष्ट्र एव,
समेतं राज्यं जनकः कथं मे ? ॥२०॥

मा मा भवान् ।

एवं परस्परविरोधविवर्धनेन,

शीघ्रं भवेत्कुरुकुलं नृपनामशेषम् ।

तत्कर्तुमर्हति भवानपकृष्य रोषं,

यत्त्वां युधिष्ठिरमुखाः प्रणयाद्ब्रुवन्ति ॥२३॥

दुर्योधनः—भो दूत ! न जानाति भवान्राज्य-

व्यवहारम् ।

दुर्योधनः ६.१.१०८

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून्तुज्यते,

तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दानाय वा दीयते ।

काङ्क्षा चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात्कुर्वन्तु ते साहसं,

स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमायाश्रमम् ॥२४॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! अलमलं बन्धुजने

परुषमभिधातुम् ।

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तमधिगम्य नृपश्रियम् ।

वञ्चयेद्यः सुहृद्वन्धून्स भवेद्विफलश्रमः ॥२५॥

दुर्योधनः—भो दूत !

स्यालं तव गुरोर्भूषं कंसं प्रति न ते दया ।

कथमस्माकमेवं स्यात्तेषु नित्यापकारिषु ॥२६॥

वासुदेवः—अलं तन्महोपतो ज्ञातुम् ।

कृत्वा पुत्रविपोगार्ती, बहुशो जननीं मम ।

एदं स्वपितरं वदध्या, हनोऽयं मृत्युना स्वयम् ॥२७॥

दुर्योधनः—सर्वथा पश्चितस्त्वया कंसः । अल-
मात्मस्त्वेन । न शौर्यमेतत् । पश्य,
जामातृनाशव्यसनाभितप्ते,
रौपाभिभूते मगधेश्वरेऽथ ।
पलायमानस्य भयातुरस्य,
शौर्यं तदेतत्क गतं तयासीत् ? ॥२८॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! देशकालायस्यापेक्षि
ष्वलु शौर्यं नपानुगामिनाम् । इह तिष्ठतु तापद-
स्मद्गतः परिहासः । स्वकार्यमनुष्ठीयताम् ।
कर्त्तव्यो भ्रातृष्टु स्नेहो, विस्मर्तव्या गुणोतराः ।
सम्यन्धो बन्धुभिः श्रेयाँल्लोकपोरुभयोरपि ॥२९॥

दुर्योधनः—

देवात्मजैर्मनुष्याणां, कथं वा बन्धुता भवेत् ।
पिष्टपेयमेतावत्स्पर्शं क्षिप्रतां कथा ॥३०॥

वासुदेवः—(आत्मगतम्)

प्रसाद्यमानं साध्वर्यं, न स्वभावं विमुञ्चति ।
हन्त संक्षोभयाम्येनं, यद्योभिः पश्यपाक्षरैः ॥३१॥

(प्रकाशम्) भोः सुयोधन ! किं न जानीषे-

जुनस्य बलपराक्रमम् ।

दुर्योधनः—न जाने ।

वासुदेवः—भोः श्रूयताम्—

कैरातं वपुरास्थितः पशुपनिर्युद्धेन सन्तोषितो,
 वह्नेः स्वाण्डवमभतः सुमहती वृष्टिः शरैश्चादिता।
 देवेन्द्रोर्तिकरा निवातकवचा नीलाः क्षयं लीलया,
 नन्वेकेन तदा विराटनगरे भीष्मादयो निर्जिताः॥३१॥

अपि च तथापि प्रत्यक्षमपरं कथयामि ।

ननु त्वं चित्रसेनेन, नायमानो नभस्तलम् ।

विष्णोर्गन्धोपयात्रायां, फल्गुनेनैव मोक्षितः॥३२॥

किं बहुना,

दातुमर्हसि मद्राक्ष्याव्राज्यार्थं धृतराष्ट्र ! ।

अन्यथा सागरान्तां गां, हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः॥३३॥

दुर्षोभतः—कथं कथम् ? हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ।

ग्रहरति यदि युद्धे मारुता भीमरूपी,

ग्रहरति यदि साक्षात्पार्ष्ण्येण दारु ।

पुत्रपथचमददा रथचोभिर्न दाम्ये,

तृणमपि पितृभुक्ते योर्वर्गुणे स्वराज्ये ॥३४॥

वातुदेवः—मां कुरुकुरुसकलकृभूत ! अपशानुष्य !

अथ हिम गृणान्तराभिमापकाः ।

दुर्षोभतः—मां गोपात्रक ! गृणान्तराभिमापकाः ।

भवान् ?

अवध्यां प्रसदां हृणा, हर्षं गोत्रपतेय न ।

मन्मानविगुनिलेशो, यन्मुमिच्छति साधुभिः॥३५॥

वासुदेवः—भोः क्षुयोधन ! ननु क्षिपसि माम्
दुर्योधनः—ननु सत्यमेवैतत् ।

वासुदेवः—गच्छामि तावत् ।

दुर्योधनः—गच्छ गच्छ पशुपुरोद्धतरेणुरूपिता
मलमेव ।। विफलीकृतः कालः ।

वासुदेवः—एवमेवास्तु । न ययमनुक्तसन्देश
गन्तुमिच्छामः । तदाकर्ण्यतां युधिष्ठिरस्य सन्देशः ।

दुर्योधनः—आः ! आभाष्यस्वम्-

अहमवधृतपाण्डुरातमघ्नो,
दिग्भरहस्तधृताम्बुसिक्तमूर्ध्ना ।

अवनतनृपमण्डलानुपात्रैः,
सह कथयामि भवदिर्घर्नभाये ॥३७॥

वासुदेवः—न मयाहरति किल मां क्षुयोधनः॥भोः !

शट् ! मान्धवनिःस्नेह ! काक ! केकर ! पिङ्गल !।

तपदधात्कुसुमशोभ्यमचिरात्ताशमेत्यति ॥३८॥

भो भो राजाग्र ! गच्छामस्तावत् ।

दुर्योधनः—कथं पात्यति किल केशव ! कुशा-

सन ! दुर्मर्षण ! दुर्मुख ! दुर्बुद्धे ! दुष्टेश्वर ! दूत-

समुदाचारमतिप्रान्तः केशयो यत्पताम् ।

कथमशक्ताः । कुशासन ! न समर्थः गत्यसि ?

करितुरगनिहन्ता कंसहन्ता स कृष्ण,
पशुपकुलनिवासादानुजीव्यानभिज्ञः ।

हृतसृजपलवीर्यः पार्थिवानां समक्षे,
स्ववचनकृतदोषो पथ्यतामेव शीघ्रम् ॥३१॥

अपमशक्तः । मातुल ! पथ्यतामयं केशवः ।
कथं पराङ्मुखः पतति । भवतु । ब्रह्मेण
पार्श्वैर्घ्न्यामि ।

(पारामुद्यम्योपसर्पति ।)

वासुदेवः—कथं मैवितुकामो मां किल सुयोधनः ।
भवतु । सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (तिल-
रूपमास्थितः ।)

दुर्योधनः—भो दूत !

सृजसि यदि समन्ताद्देवमायाः स्वमायाः,

प्रहरसि यदि वा त्वं दुर्निवारैः क्षुरास्त्रैः ।

हयगजवृषभाणां पातनाज्जातदर्पो,

नरपतिगणमध्ये पथ्यसे त्वं मयाय ॥४०॥

आः ! तिष्ठेदानीम् । कथं न दृष्टः केशवः । अयं

केशवः । अहो हृत्पथ्यं केशवस्य । आः ! तिष्ठेदानीम् ।

कथं न दृष्टः केशवः । अयं केशवः । अहो दीर्घपथ्यं

केशवस्य । कथं न दृष्टः केशवः । अयं केशवः ।

सर्वत्र मन्त्रशालायां केशवा भवन्ति । किमिदानीं
करिष्ये ? भवतु, दृष्टम् । भो भो राजानः ! एके-
नैकः केशवो बध्यताम् । कथं स्वयमेव पादौर्षद्धाः
पतन्ति राजानः ? साधु भो जम्भक ! साधु ।

मत्कार्मुकोदरविनिःसृतबाणजालैः,
विद्धं क्षरत्क्षतजरञ्जितसर्वगात्रम् ।
पश्यन्तु पाण्डुतनयाः शिबिरोपनीतं,
त्वां घाप्पच्छदनयनाः परिनिःश्चसन्तः ॥४१॥

(निष्क्रान्तः ।)

वासुदेवः—भवतु । पाण्डवानां कार्यमहमेव साध-
यामि । भोः सुदर्शन ! इतस्त्वायत् ।

(ततः प्रविशति सुदर्शनः ।)

सुदर्शनः—एष भोः !

श्रुत्वा गिरं भगवतो विपुलप्रसादा-
न्निर्धावितोऽस्मि परिवारिततोयदीपः ।
कस्मिन्बलु प्रकुपितः कमलापताक्षः,
कस्याय मूर्धनि मया प्रविजृम्भितव्यम् ॥४२॥

ए नु बलु भगवान्मारायणः ।

अव्यक्तादिरचिन्त्यात्मा, लोकमरक्षणेयतः ।
एकोऽनेकवपुः श्रीमान्, द्विपदूपलनिपूदनः ॥४३॥

(विज्ञोष्य) अये अयं भगवान्हस्तिनः
 दूतसमुदाचारेणोपस्थितः । कुनः मत्वापः ?
 मत्वापः ? भगवति आकाशगङ्गे ? आपस्ता
 हुन्त सवन्नि (माचक्ष्योपस्थितः) जयतु भगव
 रायणः । (प्रणमति ।)

वासुदेवः—सुदर्शन ! अप्रतिहतपराक्रमो म
 सुदर्शनः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वासुदेवः—दिष्ट्या भवान्कर्मकाले प्राप्तः ।

सुदर्शनः—कथं कथं कर्मकाल इति ।

भगवानाज्ञापयतु ।

किं मेरुमन्दरकुलं परिवर्तयामि,
 संक्षोभयामि सकलं मकरालयं वा ।

नक्षत्रवंशमखिलं भुवि पातयामि,
 नाशक्यमस्ति मम देव ! तव प्रसादात् ।

वासुदेवः—भोः सुदर्शन ! इतस्नावत् । भो
 सुयोधन !

यदि लवणजलं वा कन्दरं वा गिरीणां,
 ग्रहगणचरितं वा वायुमार्गं प्रयासि ।

मम भुजबलयोगप्राप्तसंजातवेगं,

भवतु चपलचक्रं कालचक्रं तवाद्य ॥४६॥

सुदर्शनः—भोः सुयोधनहनक ! तिष्ठ तिष्ठ ।
 (उन्निविष्टः) प्रसीदतु भगवान्नारायणः ।

महीभारापनयनं, कर्तुं जातस्य भूतले ।
 अस्मिन्नेवं गते देव !, ननु स्याद्विफलः श्रमः ॥४६॥
 वासुदेवः—सुदर्शन ! रोपात्समुदाचारो नावे-
 क्षितः । गम्यतां स्वनिलयमेव ।

सुदर्शनः—यदाज्ञापयति भगवान्नारायणः । कथं
 कथं गोपालक इति । त्रिचरणातिक्रान्तत्रिभुवनो
 नारायणः खल्वत्रभवान् । शरणं प्रजन्तु भवन्तः ।
 यावद्गच्छामि । अथे एतद्भगवदायुधवरं शाङ्गं
 प्राप्तम् ।

तनुमृदुललिताङ्गं स्त्रीस्यभावोपपन्नं,
 हरिकरघृतमर्घ्यं शत्रुसंघैककालः ।
 कनकवचितपृष्ठं भाति कृष्णस्य पाद्वर्गे,
 नवसलिलदपाद्वर्गे चारु विद्युल्लतेव ॥४७॥

भो भोः शाङ्ग ! प्रशान्तरोपो भगवान्नारायणः ।
 गम्यतां स्वनिलयमेव । हन्त निपृक्तः । यावद्ग-
 च्छामि । अथे इयं कौमोदकी प्राप्ता ।

मणिकनकविचित्रा चित्रमालोत्तरीया,
 सुररिपुगणगात्रघ्नांस्ने जातवृष्णा ।
 गिरिवरतटरूपा दुर्निवारातिवीर्या,
 प्रजति नभसि शीघ्रं मेघवृन्दानुयात्रा ॥४८॥

हे कौमोदकि ! प्रशान्तरोपो भगवान्नारायण ।
हन्त निवृत्ता । यावद्गच्छामि । अये अयं पाञ्च-
जन्यः प्राप्तः ।

पूर्णन्दुकुन्दकुसुमदोदरहारगौरो,
नारायणाननसरोजकृतप्रसादः ।
यस्य स्वनं प्रलयसागरघोषतुल्यं,
गर्भा निशम्य निपतन्त्यसुराङ्गनानाम् ॥४९॥

हे पाञ्चजन्य ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यतां
स्वनिलयमेव । हन्त निवृत्तः । अये नन्दकाक्षि
प्राप्तः ।

वनिताविग्रहो युद्धे, महासुरभयङ्करः ।

प्रयाति गगने शीघ्रं, महोल्केव विभात्ययम् ॥५०॥

हे नन्दक ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यतां
स्वनिलयमेव । हन्त निवृत्तः । यावद्गच्छामि ।
अये एतानि भगवदायुधवराणि ।

सोऽयं खट्वाङ्गः स्वरांशोरपहसिततनुः स्वैः करैर्नन्दकाक्ष्य
सेष्यं कौमोदकी या सुररिपुकठिनोरः स्थलक्षोददक्षा ।
सैषा शार्ङ्गाभिधाना प्रलयघनरवज्जारवा चापयष्टिः
सोऽयं गम्भीरघोषः शशिकरविशदः शङ्खराट् पाञ्चजन्यः ॥५१॥

शाङ्गं कौमोदकिपायजन्य, दैत्यान्तकृन्नन्दकदाश्रुवहै ।
शान्तरोपो भगवान्मुरारिः, स्वस्थानमेवाग्र हि गच्छ
तावत् ॥६२॥

हृन्नि निवृत्ताः । पावदूगच्छामः । अये अत्यु-
दूषूतो पायुः । अतिनपत्यादित्यः । चलिताः पर्यताः ।
क्षुब्धाः सागराः । पतिता वृक्षाः । भ्रान्ता मंघाः ।
प्रलीना पागुकिप्रभृतयो भुजङ्गेश्वराः । किन्तुगन्धि-
दम् । अये अयं भगवतो वरवाहनः गरुडः प्रातः ।

मुरामुराणां परिमंदलज्यं,
पेनामृतं मातृमियोक्षणांर्यम् ।
आच्छिन्नमासीदृष्टिपतां मुरारं,
स्वामुदहामीति परोऽपि दत्तः ॥६३॥
हे पादपपमिगमुत् ! गरुड ! प्रशान्तरोंपो
भगवान्देवदेवेशः । गम्यतां सनिलयमेव । हृन्नि
निवृत्ताः । पावदूगच्छामि ।

एते स्थिता विपति किप्ररयक्षमिद्धा,
दंषाध सम्प्रमणलन्मुदूटोत्तमाद्वाः ।
रुष्टेऽच्युते विगतकान्निगुणाः प्रशान्तं,
श्रुत्या श्रयन्ति मदनानि निवृत्तनापाः ॥६४॥
पावदहमपि शान्तां मंगुहामेव यास्यामि
(निष्पत्तिः ।)

वासुदेवः—यावदहमपि पाण्डवशिखिरमेव यास्यामि ।

(नेपथ्ये)

न खलु न खलु गन्तव्यम् ।

वासुदेवः—अये वृद्धराजस्वर इव । भो राजन् !
एष स्थितोऽस्मि ।

(कृतः प्रविशति पृतराष्ट्रः ।)

पृतराष्ट्रः—क नु खलु भगवान्नारायणः । क नु
खलु भगवान् पाण्डवश्रेयस्करः । क नु खलु भा-
गवान्निप्रप्रियः । क्व नु खलु भगवान्देवकीनन्दनः ।

मम पुत्रापराधात्, शार्ङ्गपाणे ! तवाधुना ।

एतन्मे त्रिदशाध्यक्ष !, पादयोः पतितं शिरः ॥५५॥

(पतति ।)

वासुदेवः—हा धिक् ! पतितोऽग्रभयान् । उत्ति-
ष्ठोत्तिष्ठ ।

पृतराष्ट्रः—अनुगृहीनोऽस्मि । भगवन् ! इदमर्घ्यं
पार्थ च प्रनिगूह्यताम् ।

वासुदेवः—सर्वं गृह्णामि । किं ते भूयः प्रिय-
मुपहरामि ।

पृतराष्ट्रः—यदि मे भगवान्प्रसन्नः, किमतः परमि-
च्छामि ।

(२३)

वासुदेवः—गच्छतु भवान्युनर्दर्शनाय ।

शृणुः—यदाशापयति भगवान्मारायणः ।
निष्क्रान्तः ।)

(भातवाक्यम् ।)

इमां सागरपर्यन्तां, हिमवदिन्त्यकृण्वलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्गां, राजर्निहः प्रदास्तु नः ॥२६॥

(निष्क्रान्तः सर्वे ।)

इति भीमरावविभागविरचितं दूतवाक्यं समाप्तम् ।

• श्रीमासविरचिते •

प्रतिमानाटके

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च ।)

सीता—आर्ये ! उपहारसुमनसाकीर्णः संमार्जितः
आश्रमः । आश्रमपदविभवेनानुष्ठिनो देवसमुत्तरः
चारः । तद् यावदार्यपुत्रो नागच्छति तावदिमां
बालवृक्षानुदकप्रदानेनानुकोशयिष्यामि ।

तापसी—अविघ्नमस्य भवतु ।

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—(सशोकम् ।) ।

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां
मुचम्यापि ममाभिपेकमखिलं मत्सन्निधावागतः
रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः
कष्टं भो नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥

(विरम्य ।) ईदृशमेवैतत् । यावदिदानीमीदृशः
शोकविनोदनार्थमवस्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्या

तत् क्व नु खलु गता वैदेही । (परिक्रम्यन्नोक्त्वा ।)
 अये इमानि खलु प्रत्यगाभिदिष्टानि वृक्षमूलानि
 अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति । तथा हि-

भ्रमन्ति सलिलं वृक्षावर्ते मपेनमयस्थितं,
 तृपिनपतिता नैते क्लिष्टं पिवन्ति जलं खगाः ।
 स्थलमपि पतन्त्याद्रीः कीटा विलेजलपृग्निं,
 नववलगिनो वृक्षा मूलं जलक्षयरेणया ॥२॥

(विशेष ।) अये इयं वैदेही । भोः कष्टम् ।

योऽस्याः वरः आगम्यति दर्पणेऽपि,
 स नैति खेदं कलशं धाहन्त्यपि ।
 कष्टं घनं स्त्रीजनसौकुमार्यं,
 समं लताभिः कठिनीकरोति ॥३॥

(वक्ष्ये ।) मैथिलि ! अतिनपो पथते ।

गीता—हे आर्यपुत्रः । जयत्पुत्रः ।

रागः—मैथिलि ! यदि ते नास्ति धर्मपुत्र आर्य-
 ताम् ।

गीता—यदायं पुत्र आजापयति । (वरकाम्ति ।)

रागः—मैथिलि ! प्रतिपद्य मार्गिर्नामिषत्सं पदशामि
 केमिदम् ।

गीता—शोकान्धन्यहृदयस्यैव आर्यपुत्रस्य मुखरागः ।
 वेमेनत् !

रावणः—(मायाप्रकाशनायांकुचो मूला) भवतु भवतु ।
इयमेका पृथिव्या हि, मानुषीणामरुन्धनी ।
यस्या भर्तेति नारीभिः, सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥३॥

रामः—तेन ह्यनय । अहमेव शुश्रूषयिष्ये ।

रावणः—अग्नि-ध्यायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घ-
यामि । वाचानुवृत्तिः खल्वनिधिसत्कारः । पूजितो
ऽस्मि । आस्पृताम् ।

रामः—धाढम् । (उपविशति ।)

रावणः—(आत्मगतम्) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदा-
चारमनुष्ठास्यामि । (प्रकाशम् ।) भोः ! काश्यप-
गोत्रोऽस्मि । साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये मानवीयं धर्म-
शास्त्रं माहेश्वरं योगशास्त्रं बार्हस्पत्यमर्यशास्त्रं
मेघातिथेन्यायशास्त्रं प्राचेतसं आद्वकल्पं च ।

रामः—कथं कथं आद्वकल्पमिति ?

रावणः—सर्वाः श्रुतीरनिकम्य आद्वकल्पे सूत्रं
दर्शिता । किमेतत् ?

रामः—भगवन् ! अध्यायां पितृमत्तायामागम
इदानीमेव ।

रावणः—अलं परिहृत्य । पृच्छतु भवान् ।

रामः—भगवन् ! निर्वपनक्रियाकाले केन पितृ-
स्तर्पयामि ।

रावणः—सर्वं श्रद्धया दत्तं आद्वयम् ।

रामः—भगवन् ! अनादरतः परित्यक्तं भवति ।

विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः—श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भा ओषधीषु
तिलाः कलायं शाकेषु मत्स्येषु महाशकरः पक्षिषु
वाघोणसः पशुषु गौः श्वङ्गो वा इत्येते मानुषाणां
विहिताः

रामः—भगवन् ! वाशब्देनावगतमप्यन्यदस्तीनि ?

रावणः—अस्ति, प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः—भगवन् ! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं, यद्येतत् साधयिष्यति ।

धनुर्वा तपसि आन्ते, आन्ते धनुषि वा तपः ॥९॥

रावणः—सन्ति, हिमयति प्रतिवसन्ति ।

रामः—हिमयतीति ? ततस्ततः ?

रावणः—हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्याणुशिरः-
तितगङ्गाम्बुपापिनो घैदूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसम-
नवाः काञ्चनपाद्वा नाम मृगाः पर्वतानसवा-
त्तम्विल्यनमिश्रीपादयो महर्षयध्विनितमात्रो-
गस्थितविपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते,

हिरवा जरां त्वमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।

भीमासकृते-

स्वप्नवासवदत्ते नाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

(वक्तुः प्रविशति परिमनिका ।)

परिमनिका—मधुकरिके मधुकरिके । आगच्छ
तावच्छीघ्रम् ।

(प्रविशति)

मधुकरिका—हला इयमस्मि । किं क्रियताम् ?

परिमनिका—हला किं न जानासि त्वं भर्तृदा-
का पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

मधुकरिका—हा धिक् ।

परिमनिका—हला गच्छ शीघ्रम् । आर्योमाव-
त्पदापप । केवलं भर्तृदारिकायाः शीर्ष-
ः निवेदय । ततः स्वयमेवामिष्यति ।

मधुकरिका—हला किं सा करिष्यति ?

परिमनिका—सा स्वत्वदानो मपुराभिः कथा-
दारिकायाः शीर्षवेदनां विनोदयति ।

पलादेर दशमीतः, मीनामादाय गच्छति ।

क्षात्रघर्मे यदि स्निग्धः, कुर्यात् रामः पराक्रमम् ॥२१॥

सीता—भार्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

रावणः—(परिक्रामन् निश्चलः ।) अये स्वपक्ष-
पयनोऽक्षेपक्षुभितयनागण्डक्षण्डगण्डपुरमिवायन्यं
जयायुः । आः तिष्ठेदानीम् ।

मदसुजाकूटनिस्त्रिश, कृत्तपक्षक्षतक्युते ।

रुधिरैराद्र्गात्र' त्यां, नयामि यमसादनम् ॥२२॥

(निष्क्रान्तौ ।)

इति भीमहाकविभासविरचिते प्रतिमा नाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

श्रीभासकृते-

स्वप्नवासवदत्ते नाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविराडि पश्चिमनिका ।)

पश्चिमनिका—मधुकर्तिके मधुकर्तिके ! आगच्छ
तावच्छीघ्रम् ।

(प्रविराट्)

मधुकर्तिका—इला इयमस्मि । किं क्रियताम् ?

पश्चिमनिका—इला किं न जानासि त्वं भर्तृदा-
रिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

मधुकर्तिका—हा धिक् ।

पश्चिमनिका—इला गच्छ शीघ्रम् । आपांभाव-
निकां शब्दापय । केवलं भर्तृदारिकायाः शीर्ष-
वेदनामेव निवेदय । ततः स्वप्नेषाममिष्यति ।

मधुकर्तिका—इला किं सा करिष्यति ?

पश्चिमनिका—सा मत्स्विदानीं मधुराभिः कथा-
भिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनां निमोदयति ।

मधुकरिका—युज्यते । कुत्र शयनीयं चरितं
भर्तृदारिकायाः ।

पद्मिनिका—समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।
गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि भर्त्रं निवेदनार्थमार्य-
वसन्तकमन्विष्यामि ।

मधुकरिका—एवं भवतु । (निष्क्रान्ता ।)

पद्मिनिका—कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं पश्यामि ।
(ततः प्रस्थिति विवृणक्तः)

विदूषकः—अथ मृत्युं देवीवियोगविधुरद्वन्द्वस्य
तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहणसमी-
रितस्यात्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनाग्निदाहो-
धिकतरं वर्धते । (पद्मिनिकां विलोक्य) अपि पद्मि-
निका ! पद्मिनिके ! किमिह वर्तते ?

पद्मिनिका—आर्य वसन्तक ! किं न जानासि त्वं
भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

विदूषकः—भवति सत्यं न जानामि ।

पद्मिनिका—तेन हि भर्त्रं निवेदयैनाम् । याव-
दहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

विदूषकः—कुत्र शयनीयं चरितं पद्मावत्याः ।

पद्मिनिका—समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

विदूषकः—गच्छतु भवती । पायदमहपि तत्र-
भवने निवेदयिष्यामि । (शिष्टांशौ ।)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति राजा ।)

राजा—

इलाप्यामयन्निनृपतेः सदृशीं तनूजां,
कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।
लावाणसे हृत्तयहेन हृताङ्ग्यष्टि,
तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥१॥
(स्तब्धः)

विदूषकः—स्मरतां स्मरतां तावद्वयान् ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—तत्रभवती पद्मावतीं स्तब्धवन्दनया
दृष्यता ।

राजा—वयमाह !

विदूषकः—पद्मिनिकया कथितम् ।

राजा—भोः कष्टम् ।

रूपधिया समुदितां गुणवध युक्तां,
लज्जया प्रियां मया तु मन्द हृषाय शोका ।
पूर्वाभिधानमराजोऽप्यनुभूतदुःखः,
पद्मावतीमपि स्तब्धं समर्थयामि ॥ ६ ॥

अथ कस्मिन्मन्त्रेण गन्तव्यं वक्ष्यामीति ?

विदूषकः—सामुद्रगुहके किञ्च ज्ञाप्यामीति ।

राजा—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः—एमेणु भवान् । (गौरी वीक्षणम् ।)

विदूषकः—इदं सामुद्रगुहकम् । प्रविशतु भवान् ।

राजा—पूर्वं प्रविश ।

विदूषकः—भोः तथा । (गौरीम्) प्रविश ! तिष्ठतु

तिष्ठतु तावद्वयान् ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—एव मनु दीपप्रमाणमुचिनन्त्यां वसु-
धातले परिवर्तमानोऽयं काकोदरः ।

राजा—(प्रविशत्यधोऽक्षं नमिष्यन्) अहो सर्वज्ञ-
स्त्विदं धेयस्य ।

ऋज्वापतां हि मुखतोरणलोलमालां,
अष्टा क्षिप्तौ त्वमवगच्छसि मूर्ध्नि सर्पन् ।

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना,
किञ्चित्करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३॥

विदूषकः—(निरुप्य) मुष्टं भवान्मण्णि । न
खल्वयं काकोदरः । (प्रविशत्यधोऽक्षं) तत्रभवती
पद्मावतीहागाय निर्गता भवेत् ।

राजा—वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

विदूषकः—कथं भयाङ्गानाति ?

राजा—किमत्र ज्ञेयम् । पश्य ।

शय्या नाचनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा,
न स्निष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षाभिघातोरधः ।
रोगे दृष्टिविलोभनं जनपितुं शोभा न काचित्कृता,
प्रार्थी प्राप्य राजा पुनर्न शयनं शीघ्रं स्वयं मुञ्चति ॥४॥

विदूषकः—तेन तस्यां शय्यायां सुहृन्मुपविश्य

तत्रमवर्त्ता प्रणिपालयतु भवान् ।

राजा—वाढम् (उवाच) वयस्य ! निद्रा मां

पावते । कथ्यतां काचिन्कथा ।

विदूषकः—अहं कथयिष्यामि ह्यं इति करोत्यग्र-

भवान् ।

राजा—वाढम् ।

विदूषकः—अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम । तथाधि-

करमणीयान्युदकस्नानानि वर्मनो किल ।

राजा—कथमुज्जयिनी नाम ?

विदूषकः—एष नभिप्रमैतपा कथाज्यां कथयिष्यामि ।

राजा—वयस्य ! न त्वन्तु नाभिप्रमैतपा कथा । किन्तु

स्मरण्यवन्त्याभिप्रेतः सुतायाः
प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

धाप्यं प्रवृत्तं नयनान्नलग्नं,
स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

अपि च—

बहुशोऽप्युपदेशेषु, यया मामीक्षमाणया ।

हस्तेन सस्नकाणेन, कृन्माकाशवादिनम् ॥६॥

विदूषकः—भवत्वन्यां कथयिष्यामि । अलि
नगरं ब्रह्मदत्तं नाम । तत्र किल राजा काम्पिल्यो
नाम ।

राजा—किमिति किमिति ?

विदूषकः—(पुनस्तदेव पठति ।)

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्तो नगरं काम्पिल्य-
मित्यभिधीयनाम् ।

विदूषकः—किं राजा ब्रह्मदत्तो नगरं काम्पिल्यम् !

राजा—एवमेतत् ।

विदूषकः—तेन हि सुहृन्कं प्रतिपालयतु भवा-
न्यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्तो नगरं
काम्पिल्यम् । (इति बहुशस्तदेव पठति ।) इदानीं
शृणोतु भवान् । अपि सुप्तोऽत्रभवान् । अनिशान-
लेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वाऽऽग-
मिष्यामि । (निश्चान्तः ।)

(सनः प्रविशति वामवदत्ताऽऽवन्तिष्ठावेवेष्ट चेटी च ।)

चेटी—एत्वेत्यायां । दृढं ग्वलु भर्तृदारिका
शीर्षवेदनया दुःखिना ।

वामवदत्ता—हा ! धिक् कुत्र शयनीयं रचिनं
पद्माचन्याः ।

चेटी—समुद्रगृहके किल शय्याऽऽसीना ।

वामवदत्ता—तेन त्वग्रनो याहि । (उभे परिक्रामतः ।)

चेटी—इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशन्त्यायां । याव-
दहमपि शीर्षानुलेपनं त्वस्यामि । (निष्क्रान्ता ।)

वामवदत्ता—अहो अरुरुणाः ग्वल्मीश्वरा मे । विर-
हपर्युत्सुकस्योर्यपुत्रस्य विश्रामस्थानभूतेयमपि नाम
पद्माचत्यस्यस्या जाना । यावत्प्रविशामि । (प्रविष्ट्या-
पलोप्य) अहो परिजनस्य प्रमादः । अस्यस्यां पद्मा-
चतीं केवलं दीपनहायां कृत्वा परित्यजति । इयं
पद्माचत्यवमुक्ता । यावदुपविशामि । अथवा न्यास-
नपरिग्रहेणाल्प इव स्नेहः प्रतिभाति । तदस्यां
शय्यायामुपविशामि । (अपविश्य) । किं नु ग्वल्मेतया
सहोपविशन्त्याऽथ प्रदादितमिष मे दृढयम् ।
दिष्ट्याऽविच्छिन्नमुग्वनिःश्यामा । निवृत्तरोगया
भविन्यम् । अथर्वकदेशसंविभागनया शयनीयम्

गुणयति मामातिङ्गो नि । वाग्व्यङ्गिले । (वामवदता)

राजा—(स्वप्नायने ।) हा वामवदता !

वामवदता—(स्वप्नेत्यर्थः) हे ! आर्यपुत्र । न
ननु पन्नायनी । किं नु ननु दृष्टामि । महान्
महान् गन्धार्घ्यमौमन्वरायणम् प्रतिज्ञाभागे न
दशनेन निष्कृणः मरुतः ।

राजा—हा अश्वन्निगाजपुत्रि !

वामवदता—दिष्ट्वा स्वप्नायने गन्धार्घ्यपुत्र ।
नात्र कश्चिज्जनः । वायन्मुहूर्तकं स्थित्वा दृष्टिं दृष्टं
च तोषयामि ।

राजा—हा प्रिये ! हा प्रियशिष्ये । देहि मे प्रवि-
वचनम् ।

वामवदता—आलपामि भर्तुः आलपामि ।

राजा—किं क्रुपितासि ?

वामवदता—न हि न हि दुःखिनास्मि ।

राजा—यद्यक्रुपिता किमर्थं नालंकृतामि ?

वामवदता—इतो वरं किम् ?

राजा—किं विरचिकां स्मरसि ?

वामवदता—(स्वप्नायने ।) आ अपेहि । इहापि
विरचिका ।

राजा—तेन हि विरचिकार्यं भवतीं प्रसादयामि ।
(हस्तौ प्रसारयति ।)

वासवदत्ता—चिरं स्थितास्मि । कोऽपि मां पश्येत् ।
तदगमिष्यामि । अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य
हस्तं शयनीय आरौप्य गमिष्यामि । (गच्छा हस्ता
मिच्छन्ता ।)

राजा—(सहस्रोन्माद्य) वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ ।
हा धिक् ।

निष्यामन्सम्प्रमेषाहं, द्वारपक्षेण ताडितः ।
ततो व्यक्तं न जानामि, भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—अपि प्रतिषुद्धोऽग्नभवान् ?

राजा—वयस्य ! प्रियमावेदये । धरते खलु
वासवदत्ता ।

विदूषकः—अविहा ! वासवदत्ता । पुत्र वासव-
दत्ता ? चिरात्कनूपरता वामवदत्ता ।

राजा—वयस्य ! मा मयम् ।

शय्यायामवरुत्तं मां, बोधयित्वा सन्ने ! गता ।
दग्धेनि प्रवृत्ता पूर्वं, वक्षिनोऽस्मि दम्प्यता ॥ ८ ॥

DUTAVAKYAM

A message through an Ambassador

TRANSLATION

ACT I

(Enter the Stage-manager immediately after the invocation.)

Stage-manager—May the foot of the younger brother of Indra protect you. The foot which is a festive joy to all the worlds and by which, with its small and red nails, Namuchi, a demon, was thrown in the sky. (1)

Thus I request the venerable gentlemen. Oh, how now! When I am engaged in requesting, something like a word is heard. Well! Let me see.

(Behind the curtain.)

Oh you, keepers of the door, His Majesty the King Duryodhana commands.

Stage-manager—Well, I have it.

Hostility of the sons of Dhritarashtra with the sons of Pandu has risen up and so, by the order of Duryodhana his servant is arranging the council-hall (2)

(EXIT.)

(The Prelude.)

(Then enter the Chamberlain.)

Chamberlain—Oh my master of the door the great king
all the kings
kings. (Turn

is this great king Duryodhana, coming in this very direction. He, who—

Dark, young, with his upper garment made of white silk, has a beautiful umbrella and chowrie held over him and has his body besmeared in variegate; glorious, with his limbs reddened by the radiance of the jewels in his ornaments, he shines as does the full moon in the midst of stars on the fifteenth night,—Purnima. (3)

(Then enter Duryodhana as described.)

Dur.—With anger thrown away, as it were, my heart becomes full of joy, thinking of this festival of the battle that is coming up. I wish to make the mouths of the best elephants in the army of Pandavas such as will have their club-like tusks cut off (by me, i. e., I shall now cut off their teeth.) (4)

Chamber.—Victory to the great King. According to the mandate of Your Majesty the whole circle of kings have assembled

Dur.—Well done. Go you to the harem.

Chamber.—As Your Majesty commands. (Exit)

Dur.—Venerable Vaikarna and Varshadava, say, I have a collection of an army consisting of eleven Akshauhinis of soldiers. Who deserves to be the Commander-in-chief of this army?

What do Your Honours say? This, indeed, is an important affair. Can be said after consultation. Right this. Then, come on; We shall enter the council-hall itself. Preceptor, I bow to you, Your Worship will enter the council-hall. . . Oh you, all warriors, freely enter. Friend Karna, let us also enter

(Entering)

Proceptor, here is a tortoise-seat please sit down.
 Well, what? The great king is not sitting! Oh,
 the service! Well! Here I sit . . . (sitting)

Venerable Vaikarna and Varshadeva, please tell
 us, What says the maternal uncle! When His
 Honour the son of the Ganges is here, who else
 deserves to be the Commander-in-chief? Well says
 the maternal-uncle. Let the grand-father be the
 commander. We, too, wish the same.

Let the hearts of kings (on the side of the enemy)
 fall down together with the waters of coronation,
 falling on the head of Bhishma, the son of the
 Ganges, attended with the sound of conches, the
 booming of the war-drums and battle-cries of the
 armies, which are like the sound of the oceans struck
 by terrible winds (5)

Chamber.—Glory to Your Majesty. Here comes
 as an ambassador Shri Krishna, the best amongst men,
 from the camp of Pandavas.

Dur.—Oh no, you Badarayana, what! What say
 you! That servant of Kansa who was bound on his
 stomach (by his mother) is your best amongst men!
 That cowherd is your excellent person! He who
 was robbed of his territory and the enjoyment of
 his fame by Jarasandha is your glorious person! Oh,
 the etiquette of servants living by the side of the
 lord of the earth. Arrogant, indeed, is his address.
 Ah, away with you.

Chamber.—Be pleased, Your Majesty, be pleased.
 Through flurry the proper form of address was for-
 gotten. (Falls at the feet)

Dur.—Flurry, you say! Well! Flurry is quite
 natural for men. Up, get up.

Chamber.—I am beholden to the king.

Dur.—now I am pleased. What messenger is come ?

Chamber.—The messenger, Keshava, has come.

Dur.—Keshava! Thus should it be desired. This is the only form. Oh you kings, what is proper for Keshava, come as a messenger? What do Your Honours say? With an offering of the materials of worship he should be honoured. I do not Eke. I feel his capture here is beneficial.

Verily, when Vasubhadra (Krishna) is captured, Pandavas will be blind, as it were. When Pandavas will be void of their refuge and counsel, the whole earth, indeed, will be without any enemy for me. (5)

Moreover, whosoever rises in honour of Keshava will be fined twelve Bhars (24000 of Tolas) of gold by me. Therefore, Your Honours will be careful (To himself.) Now, what, indeed, should be an expedient for me for not rising? Oh, I have it. (Aloud!) Badarayana, well, bring that painting wherein is drawn the dragging of Draupadi by her hair and garment. (To himself.) Casting my eyes on it I shall not rise for Keshava.

Chamber.—As the great king commands. (Going out and entering.) May Your Majesty conquer! Here is the picture-canvas.

Dur.—Spread it before me.

Chamber.—As Your Highness orders. (Spreads)

Dur.—Oh! Worth seeing is this drawing. Here is Dussahasana catching Draupadi by the braid of her hair. Here, indeed, is this Draupadi.

Seized by Dussahasana, with her eyes expanded through commotion, shining like a digit of the moon caught in the mouth of Rahu. (7)

Here this wicked Bhima, seeing Drupadi insulted in the presence of all kings, with his anger excited, is lifting up the pillar of the hall

Here this Yudhishtira,
Endowed with truthfulness and aversion, (for sin),
with his conscience deprived by gambling, is making
Bhima curb his anger. (8)
Now, this Arjuna here,

Whose eyes are affected by rage and whose lower
lip is throbbing, considers the group of his enemies
as a blade of grass. He is gently drawing the string
of his Gandiva bow with the desire of destroying, as
it were, all the kings. (9)

Here is Yudhishtira preventing Arjuna.
Here these Nakula and Sahadeva,

Girding up their loins, with shields and swords
in their hands, have the complexion of their faces
getting more rough and are clearly biting their lower
lips. Free from the danger of death they are hastily
going up towards my brother in great spirit as do the
fawns towards a lion. (10)

Here is this Yudhishtira going to the two princes
and warning them off, saying—

I am myself mean; else, how should my own intellect fail? You know the right and wrong policy in gambling and so you must give up your rage to-day. If we do not tolerate the insult caused by gambling our exploits will be censured amongst (by) persons of superior bravery. (11)

Here is Shakuni, the king of Gandhara.

That gambler, throwing the dice and proudly laughing, is, as it were, contracting the delight

his enemies by his own fame, (skill in gambling). Sitting fearlessly on his seat, the politician is staring askance at the weeping daughter of the king Drupada and scratching the earth with his wicked toe. (12)

This preceptor and this grand-father, here, are full of shame on account of seeing her and are covering their faces with the ends of their garments. Oh, the richness of the colour of this painting! Oh, the expression of feelings! Oh the propriety of the picture! This picture is very clearly painted. I am pleased. Who is there?

Chamberlain.—Glory to Your Majesty.

Dur.—Badarayana, bring in that envoy who is proud of his only conveyance of the bird.

Chamber.—As the great king orders. (Exit).

Duryodhana.—Friend Karna,

That Krishna of black talents, being asked by Pandavas, has, indeed, come here to-day as a servant with their message; you, also, prepare your ears, friend Karna, to listen to the words of Yudhishtira, tender like those of a woman. (13)

(Then enter Vasudeva and the Chamberlain.) To-day, indeed, on account of being asked by Yudhishtira and owing to the unartificial friendship of Dhananjaya I have also taken upon myself the improper duty of an ambassador (and have come up) to Duryodhana who is proud of (his skill in) war and who would never listen to what is said.

The forest of bamboos in the form of (the branches of) Kuru family is destroyed in battle by the fire in the form of the anger of Bhima, born of the insult of Krishna;—of Bhima who holds a mace

sharp (enough) in tearing the broad temples of the enemy's army—and by the violent winds in the form of the arrows of partha. (14)

Here is the camp of Suyodhana. Here, indeed. Are these quarters of kings like divine cities built according to their own will; these expensive armouries full of weapons of various effects; here these troops of horses standing in the stables are neighing and elephants are roaring. This thriving prosperity is (now) nearing its destruction on account of his disregard for his relatives. (15)

Oh, A wicked speaker, a hater of virtues, a rogue and cruel towards his brothers, verily this Suyodhana will not do his duty (even) if he sees me. (16)

Oh Badarayana, What, should we enter?

Chamber.—Yes, yes. Padmanabha deserves to enter.

Vasu.—(Entering.) How now! All warriors are confused by seeing me! Enough, away with confusion. Your Honours might sit down without any hurry.

Dur.—How! What! All the warriors are confounded, seeing Keshava. Away, away with this confounding fine; why! I have ordered

Vasu.—(Approaching) Oh Suyodhana, how do you do?

Dur.—(Falling down from his seat, to himself) It is quite clear that Keshava has surely come. Very zealously did I make a resolution and bravely did I stick to my seat; but by the power of Keshava I was moved from my seat. (17)

Oh! This messenger is full of jugglery. (A messenger) Oh messenger, here is a seat, please sit down.

: Vasu.—Let it be so. We do not want to go without delivering the message. So, let the messenger of Yudhishtira be heard.

Dur.—Ah, you are unfit to be spoken to.

I have a white umbrella held over (me) and my head was sprinkled with water held in the hands of the best of Brahmanas. I do not, I tell you, talk with persons of your type who are the followers of a gang of kings, lower than myself. (37)

Vasu.—Suyodhana does not speak to me; do!

Rogue! Hater of brothers! Crow! Squint-eyed Monkey! On account of you will this Kuru-family fall to immediate destruction. (38)

Oh you kings, we are going now.

Dur.—How, indeed, will Keshava go? Pradyumnas! Bind Keshava as he transgressed the etiquette of a messenger why, you are unable!

This killer of a horse and an elephant, and the slayer of Kansa,—Krishna,—is ignorant of the duty of a servant on account of living in the house of a cow-herd, he has lost the valour of the strength of his arms, he is guilty on account of his own speech (here) in the presence of kings; so, arrest him once (39)

He is unable. Uncle! Bind him. What! Fall down with his face turned! Well! I shall bind him in person with noose. (Approaches with noose)

Vasu.—How! Suyodhana wishes to bind me. Right! I shall see his power. (Stands in warrior's form)

Dur.—Oh messenger.

Even if you create these divine juggleries and your own, or strike with divine missiles that are irresistible, you are being bound to-day in this assembly of kings ; you—who are proud of knocking down a horse, an elephant and a bull (40)

Oh ! now, stand. How ! Not seen ! Well ! Here he is ; how short ! Well done ! Bravo ! you juggler !

Pierced by a net-work of arrows issuing from the interior of my bow, with all your limbs reddened by the oozing blood and taken (thus) to their camp, may the sons of Panda, breathing hard, with their eyes dimmed with tears, see you. (41) (Exit)

Vasu.—Well ! I shall myself do the work of Pandava. Oh Sudarshana ! Here, please !

(Then enter Sudarshana.)

Sudarshana :—

Hearing the word, full of a great favour, of the revered Lord, I have run up, pushing off the mass of clouds. With whom, indeed, is the lotus-eyed angry ? Whose head should I crush to-day ? (42)

Where may the divine Narayana be ? He

Whose beginning is not distinct (or who is the cause of the indistinct matter), whose form is inconceivable ; who is (ever) prepared to protect the world ; who is alone and still, has a number of forms ; who is (ever) accompanied with Lakshmi and who the destroyer of the enemy (43)

(Seeing) oh, here he stands at the Gate of Hastinapura in the guise of an envoy. Where, indeed, water ? . . . Oh, it pours . . . Victory to the divine Narayana.

Vasu.—May your valour be undiminished ?

Sud.—I am favoured.

Varu.—I am glad your honour has come at the time of action.

Sud.—How now! Time of action! May my Lord order.

Should I turn round the Meru and Mandan mountains (or make them exchange their places), or agitate all round the whole ocean, the resting place of crocodiles, or knock down on the earth the whole family of stars. Nothing is impossible for me, my Lord, on account of your favour. (44)

Varu.—Oh Sudarshana, here, please. Now then you Suyodhana.

Whether you go to the saline waters or the dens of mountains or the region of the wind in which the group of planets moves, let this disc of mine, with its velocity obtained by the strength of my arm, be, oh nimble one, the all devouring wheel of death for you today. (45)

Sud.—Oh wretched Suyodhana, stop, stop; (thrusting again), may my Lord be pleased.

You are born on the surface of the earth to take off its burden. If this fellow is reduced to this condition, your pains, indeed, will be useless. (46)

Varu.—Through anger the proper conduct was not attended to. please go to your resting place

Sud.—As my Lord commands. What a coward!

His Worship is God himself who covered the three worlds with his three steps. You should go to him for protection. Well I go. Oh! Here come the Bow, the best of His divine weapons.

With its thin, soft and tender body and (so) of a feminine character, with its waist (middle) held in the palm of His hand, the only death for the assembly of

enemies. Its back is set with gold. Therefore, being near Krishna it seems like a beautiful flash of lightning in the vicinity of fresh cloud (47)

Oh How ! The divine Narayana has his rage appeased.... Oh here arrives Kaumodaki—the mare

Of a variegated colour on account of gold and jewels, with its upper garment in the form of a chequered garland of flowers, thirsty for the destruction of the bodies of the enemies of gods, it has the form of the slope of the best of mountains and has abundant power that can never be resisted. It is going rapidly in the sky with a mass of clouds for its followers. (49)

(The Conch Panchajanya is :)

White like the full moon, a Kunda flower, the interior of a white lotus or a pearl necklace, favoured by the lotus mouth of Narayana, the sound of which is like the noise of the oceans at the time of deluge, hearing which the footstools of the wives of demons fall down (at once). (49)

(This is the sword Nardaka)

Of a womanish form (but) exciting the fear of all demons in war, it is rapidly moving in the sky and (so) appears like a big fire-brand for a great warrior. (50)

Oh these excellent weapons of the worship

This sword, here, with its radiant rays laughing at the orb of the hot-rayed sun, this Kaumodaki which is clever in pounding the far and broad chests of the enemies of gods, this sword by name Kharega, the sound of the ringing which is like the thunder of the deluge, this the Panchajanya, the king of conches with like the rays of the moon, and of

Oh you Bow, Mace, Conch and demon-destroying enemy-fire Sword, the rage of God Vishnu, the enemy of Mura, is calmed. Please, therefore, go hence to your own places. (52)

Oh ! The wind is blowing very hard and the sun is shining very hot. Mountains are shaking ; seas are agitated ; trees are uprooted ; clouds are revolving and lords of serpents, Wāsuki and the rest, are lying moody. What, indeed, may it be ? Oh, here comes Garuda, the excellent conveyance of the divine Being

By whom was taken by force from the enemy demon to the

Oh dear son of Kashyapa, Garuda, the Lord of the god of gods has his anger curbed. You will please go to your own resting place.

Oh, he is gone ; I shall go.

Here have come (stand) in the sky Kinnaras, Yakshas, Siddhas and gods, the crowns on whose heads are shaking through flurry. They have become pale (the quality of radiance has gone away) on account of hearing that Krishna was angry, (but now) hearing that he is appeased, they, with their sorrow gone, (free from grief) are resorting to their homes. (54)

Well then, I shall also go to the charming den of the Mera. (Exit)

Vasu.—I may, now, go to the camp of Pandava myself.

(Behind the curtain.)

No please, do not go !

Vasu.—Oh ! This appears to be the voice of the old king. Oh king, here I stop.

(Then enter Dhritarashtra)

Where, indeed, is the divine Narayana ? Where the well-doer of Pandavas ? Where verily, is His Worship the son of Devaki ?

On account of the fault of my son, Oh you with Sharnga in your hand, here on your feet, now, falls my head, Oh Lord of gods. (55)

(Falls.)

Vasu.—Oh, fie ! His Honour has fallen. Get up, please, get up.

Dhrit.—Oh, it is a great favour My Lord, accept this water for your feet and these materials of worship.

Vasu.—I accept all. What further good shall do unto you ?

Dhrit.—If God is pleased with me, what more shall I wish ?

Vasu.—Your Honour may (then) go for further visit.

Dhrit.—As the divine Narayana commands.

(Exit)

Epilogue ; Bharata-Vakyam.

May our king (brave) like a lion rule on the earth, bounded by oceans, with the Himalayas as the Vindhya for the ear-ornaments and marked one (sovereign) umbrella. (56)

(Exeunt omnes).

Pratima-play composed by Bham
TRANSLATION

ACT. V.

(Then enter Sita and a Female Ascetic.)

Sita.—Revered lady, the hermitage scattered over with flowers of worship (offered yesterday) is swept clean. The usual worship of the deities (also) has been performed (by me) with the materials (obtainable) within the precincts of the hermitage. Now, as long as my noble lord does not come, I shall enrich (show sympathy to) these young trees by giving them water.

Fem. Asce.—Let there be no obstacle to it.

(Then enter Rama.)

Rama.—(With grief.)

Leaving that charming city of Ayodhya, void of father and myself and making complete preparations for my coronation, Bharata came to me; but that store of virtues was sent back to that very place for the purpose of protection (of the kingdom) O hard lot! The very heavy yoke of the Ling he alone bears (now). I

(Reflecting.) Such, indeed, is this! Now I shall just see the princess of Mithila, my wife (following me faithfully) even in this (bad) condition, for removing the grief of this type. But where, indeed, has the princess of Videha gone? (Turning round and seeing.) Ah! These roots of trees, recently sprouted, do, indeed, indicate that Maithili has not gone far away For,

The water situated in the basins of trees is whirling round with foam (on it.) These birds falling

(coming) down being thirsty, are not (yet) drinking water as it is dirty. Their holes being filled with water, these insects getting drenched are running towards the (dry) land. The trees have new circles at their bottoms on account of the line of water being consumed. (2)

(Observing.) Ah! Here is Vaidehi. Oh, Alas! That hand of hers which would be tired even by (holding) a mirror is not (now) fatigued while she is carrying a jar; alas! a forest renders the tenderness of ladies hard along with creeper (3)

(Approaching.) Maithili, does your penance thrive?

Sita—Oh, my noble lord! Victory to my lord.

Rama—Maithili, if it will not be an obstacle to your observance, please sit down.

Sita—As my husband commands (Sita.)

Rama—I see you as if you want to ask me a question. What it may be?

Sita—The expression on the face of my lord is something like that of one whose heart is vacant on account of grief. What is this?

Rama—Maithili, rightly, indeed, have you shown your anxiety.

My baby being struck by the arrow bad luck, the wound of my heart is just the same, indeed (or as before.) The strokes of the arrows of sorrow having various heads (or points) fall again and again on one and the same place. (4)

Sita—What may be the anguish of my lord?

Rama—To-morrow is the anniversary Shraddha ceremony of my revered father. The manes wish the rite of the offering (to be performed) in a special

way. How shall I perform it?—this is being considered. Or rather,

They will be satisfied, indeed, with whatever I offer) because they themselves know this my condition. I wish to perform the worship (ceremony) however, in a style worthy of father and Rama. (5)

Sita—Lord, Bharata will perform the Shraddha in a rich style; my lord also, with fruits and water according to the condition. It will be highly esteemed by father.

Rama—Maithili,

Seeing the fruits arranged with my own hands on the sacred grass, father, being reminded of my forest residence, will weep even there. (6)

(Then enter Ravana in the disguise of a wandering mendicant.)

Ravana—Oh, here

I go, with my soul uncontrolled, having assumed this form, with the object of carrying away the daughter of king Janaka, like the stream of an oblation (offered) without proper accent and syllable after having deceived the self-controlled descendant of Raghu (Rama) enemy with whom is formed on account of the killing of Khara. (7)

(Turning round and looking down.)

This is the gate of the site of Rama's hermitage. I shall just alight. (Alights.) Let me, now, follow the conduct of a guest as well. I, a guest. Where (is) here, ho?

Rama—(Hearing.) Welcome to the guest.

Ravana—My form is very well marked by my voice, indeed.

Rama—Ah, the reverend ! Revered sir, I bow

Ravana—Hail.

Rama—Holy sir, here is a seat, please sit.

Ravana—(To himself) How now, I am as if ordered by him ! (Aloud) yea. (Sits)

Rama—Maithili, bring water for his worship to wash his feet with . . . serve his holiness

Ravana—(Being agitated at the exposure of his disguise) Well, well.

For, she alone, on earth, is Arundhati among ladies, of whom you are reported to be the husband and (consequently) honoured by woman (S)

Rama—Then bring it I myself will wait upon him

Ravana—Oh, having avoided the shadow I shall not transgress body. Pleasing with words, indeed, is a guest's reception. I am worshipped. Please sit down.

Rama—Very well. (Sits down.)

Ravana—(To himself.) Now, I too, will adopt the usual practice of a Brahmana (Aloud) Oh, I belong to the Kashyap family. I have studied the Veda with all its members and sub-members, as also the religious digest of law of Manu, the Yoga philosophy of Maheshwara, the science of politics of the Shradha by Prachetas.

Rama—What ? What ? What ? 'The ritual of the Shradha' did you say ?

Ravana—Having passed over all the sciences you have displayed a desire with regards Shradha-ritual. Why so ?

Rama—Venerable sir, my father being lost, this is the (only) science (for me) now.

Ravana—Enough of hesitation (avoiding it) You may ask (freely about it.)

Rama—your worship, at the time of performing Shraddha with what should I gratify the manes?

Ravana—All offered in faith constitutes a Shraddha.

Rama—Holy sir, if offered with disregard, it is (sure to be) rejected. I asked about the particular things.

Ravana—Hear please Of things that grow, the sacred grass; of herbs, sesamum; of vegetables, Kalaya (Marathi काढण, leguminous seed); of fish, the large Shaphara; of birds, one with a black neck and red head; of beasts a cow, a rhinoceros or these are prescribed for men

Rama—Venerable sir, from the 'or' I guess that there is something else also

Ravana—There is, to be obtained by power.

Rama—Your holiness, this itself is my resolve, (I must get it.)

Both these are at my disposal, if they can secure that: the bow if the penance is exhausted; and the penance, if the bow is exhausted. (fails.) (9)

Ravana—There are They dwell on the Himalya mountains. On the seventh peak of the Himalya deer, by name 'Golden sides' drinking the water of the Ganges falling directly from the head of Shiva with backs dark-blue like lapis-lazuli, swift like the wind And the great sages, such as Valakhanasa, Valakhilyas, Naimishiyas and others perform Shraddha

dha with these standing (before them) and dying as soon as they are thought of Gratified with these the manes get the fruit of (begetting) sons, and giving up old age (in their world) go shining, to the heaven, indeed. They obtain a residence in aerial cars along with gods and are not forcibly drawn away by the whirling object of senses, (causing births and re-births). (10)

Rama—Maithili,

Take leave of the deer and trees—your adopted sons—and of the Vindhya-forest and your dear friends, the creepers. I will dwell in those forests of the snowy-mountain, coloured with forests of herbs, full of splendour, as it were. (11)

Ravana—Oh son of Kaushalya, enough of this keen desire. They are not seen by men

Rama—Holy sir, do they live on the Himalayas ?

Ravana—Yes.

Rama—Then, indeed, Your Honour will see,

The Himalaya-mountain will either show those golden deer to me or pierced with the force of my arrows will be reduced to the condition of *brauncha*. (12)

Ravana—(To himself) Oh, unbearable, indeed, is his haughtiness.

Rama—(Looking to the quarters) There appears to be a flash of lightning.

Ravana—Son of Kaushalya, Himalaya is honouring you though staying here. Here is a *Kanchana-parshva*.

Rama—This good fortune is due to your worship

Sita—I congratulate my lord

Rama—No, no.

It is father's fortune if of his own accord he has come: He deserves to be worshipped. Tell Larmana, Maithili, (to bring him.) (13)

Sita—My lord, I say, you have asked Saamira to go forward to receive the patriarch returning from his pilgrimage.

Rama—Then I shall myself go, indeed.

Sita—What shall I do ?

Rama—Wait upon his worship . . .

(Exit Rama.)

Ravana—Ah, here is Rama going to him with the materials of worship. Now is Raghava stringing his bow, seeing the deer running away disregarding the worship.

Oh the strength, oh the prowess, oh the spirit, oh the speed ! It is but proper that this world is pervaded by the two short syllables—Rama. (14)

Here has the deer, passing with one jump beyond the reach of the arrow, entered the deep forest.

Sita—(To herself.) Separated from my husband, I am feeling afraid here.

Ravana—(To himself.)

Rama being removed by the trick (of the sham deer) I will (now) carry away the young Sita, (left) alone, and weeping from this penance grove, like an oblation (to the fire offered) with no Mantras—Vedic verses—recited. (15)

Sita—I shall in the meantime enter the hut (Wishes to go in.)

Ravana—(Assuming his real form) Tarry, Sita, tarry.

Sita—(Fearfully.) Ha, Who may this be now?

Ravana—What! Do you not know?

By whom, in battle, were conquered the gods, Indra and others, together with hosts of demons, and who, seeing the deformation of Shurpanakha and hearing that his brothers were killed, have come (here) with the desire to carry you off, oh you of expanded eyes, after having tempted away with tricks, Rama, who, through pride, has been entertaining a wicked character and is possessed of immeasurable strength. I am (that) Ravana. (16)

Sita—Hum! Ravana indeed! (start)

Ravana—Ah, come within the range of Ravana's eyes, where can you go?

Sita—My noble lord, save me, help, Sanmitra, protect.

Ravana—Sita, listen to my prowess please Indra was worsted and the lord of wealth was made to quake: the moon was dragged and the sun's son, Rama was crushed: oh, fie upon heaven occupied by the terrified gods; blessed is this earth where Sita (17)....

Go for protection to Rama or Lakshmana or Bharatha himself, the lord of men now living in heaven; what is the use of these cryings referring manikins? Pawns cannot overpower a tiger (18)

You lament; what is this, oh you of large eyes? regard me as you do your husband. Possessed of enormous strength, this (your) Rama is quite unable to fight with me, even if he is accompanied by the whole multitude of gods (19)

Sita—(Angrily.) Thou art cursed.

Ravana—Ha, ha! Oh the fire of the chaste lady!

I, who, while I 'flew up 'with velocity (into the sky) was not burnt by the rays of the sun, am burnt by these, her measured syllables, 'Thou art cursed.' (20)

Ravana—(Taking Sita) Oh ascetics dwelling in Janasthana, hear, please hear, Your Honours

Here is this ten-necked Ravana going away taking Sita forcibly with him; let Rama, if he has any love for the duty of the warrior-tribe, display his heroism. (21)

Sita—Help, my noble lord, help!

Ravana—(Observing while turning round)

Ah, here is Jatayu rushing (towards me), with his fierce beak. He has thrown into commotion the thickets of the forest by the violent wind of his wings. Ah, halt now. I shall send you to the shade of Yama, with your limbs wet with streams of blood dropping from the wounds caused by your wings cut off with the sword drawn by hand (22)

(Exeunt Both)

End of Act V

Swapna Vasavadatta

The Vision of Vasavadatta

Act V

TRANSLATION

(Then Enter Padmavika.)

Padmavika.—Madhukarika, O Madhukarika, come (here) quickly, please

(Entering.)

Madhukarika.—Here I am, friend. What is to be done.

Padmi.—Do you not know, dear, that Princess Padmarati is suffering from headache?

Madhu.—Oh, sorry! (Alas!)

Padmi.—Go quickly, dear. Call madam Avantika. Tell her only that the princess has headache. Then she will come of her own accord.

Madhu.—What will she do, friend?

Padmi.—She will, verily, relieve her, now, of her headache by (entertaining her) with sweet stories

Madhu.—Right. Where is the bed of the princess spread?

Padmi.—Her bed is spread in the 'sea-house' now, you go. I, on my part, shall find out venerable Vasantaka so that he may inform his Highness

Madhu.—Let it be so. (Exit)

Padmi.—Now, where can we see Mr. Vasantaka?

(Then enter Vidushaka—the Jester)

Vidushaka.—To-day, indeed on this happiest, auspicious occasion, the flame of the fire of cupid blazes all the more, (being) fanned by his marriage with Padmarati, the fire of (in) the heart of His Highness, the king of the Vatsas, distracted on account of his separation from the queen (Vasatadatta). (Seeing Padmi.) Oh, Padmi! (Well), Padmi, what is the news here?

Padmi.—Venerable Vasantaka, do you not know that the Princess Padmarati is suffering from headache?

Vidu.—Really, I never know.

Padmi.—Well then, inform His Highness of . . .
In the meantime I, on my part, shall hurry up for
the ointments for her head. . . .

(Exeunt both.)

(End of Interlude.)

(Then enter the King)

The King—In course of time the burden of
marriage (wife) has again come (to me), (and still)
am brooding over that worthy and praiseworthy
daughter of the King of Avanti, whose slender body
was consumed (taken away) by the fire at Lavanaka
like a lotus plant struck by frost (1)

(Entering)

Vidu.—Quick, please, hurry up. . .

The King.—Oh hard lot !

Having obtained this beloved, furnished with the
grace of beauty and endowed with virtues, my grief,
indeed, was slightly abated to-day Being (still)
distressed with the former wound and having (once)
suffered the pain, I suppose the same (fate may fall)
upon Padmavati also. (2)

Well ! Where is Padmavati . . .

Vidu.—All right. (Entering) Help ! Stop, please,
stand, Your Honour.

The King.—What is the matter ?

Vidu.—Here, indeed, is a serpent moving round
on the surface on the floor. Its form was indicated
by the light of the lamp

The King.—(Entering and observing, smilingly) Oh, the perception of the fool! You idiot, you mistake the dangling garland of the frontal arch, long and straight, falling on the ground, for a serpent. Turning round at night by the gentle breeze this garland slightly does (imitates) the movements of a serpent. (3)

Vida.—(Observing) Your Honour says rightly. This is, really, not a snake (Entering and seeing) Her Ladyship Padmavati must have come here and gone away.

The King.—She must not have come, boy.

Vida.—How do you know?

The King.—What is to be known here? Mark,

The bed is not pressed down, it is evenly spread as before; its covering sheet is not disordered. The pillow at the head is not crushed; nor is it soiled by medicines to remove the headache. No decorations are made to divert the sight (of the patient) in sickness. A person going to bed on account of suffering does not leave it again so soon of his own accord. (4)

Vida.—Then you will sit down on this bed for a moment and wait for Her Ladyship.

The King.—All right. (Sitting) Sleep is oppressing me, friend. Relate some story.

Vida.—I shall relate. (But) Your Highness should respond by "hum".

There is a city named Ujjayini and there are very charming water-baths there, they say.

The King.—What! Ujjayini, by name?

Vida.—If you do not like this story, I shall tell another.

The King.—Not, that I do not like it, indeed, old chap ; but (at this):

I remember with regret the daughter of the King of Avanti ; (how) at the time of departure she remembered her own kinsmen and shed, through love on this very bosom of mine, tears flowing and clinging to the corners of her eyes. (5)

Moreover.

Often, during her lessons, with her eyes fixed on me, she would fumble in the air with her hand from which the quill had dropped down. (6)

Vida.—Well ! I shall tell another. There is a town named Brahmadatta and there reigned a king named Kampilya, they say.

The King.—What ! What sayeth thee ?

Vidushaka—Repeats the same.

The King.—Fool ! Say King Brahmadatta and the town Kampilya. . . .

Vida.—Then please wait a moment so that I shall commit it to memory.

. . . . Now, hear please. Oh ! His Highness is asleep. Very cold, this time. I shall go and come back with my cloak. (Exit.)

(Then enter Vasavadatta in the garb of an Avanti-lady and a maid).

The maid.—Come, madam, please come.

Verily the princess is suffering from a very severe headache. Then lead the way. Oh, cruel, indeed, are the gods to me. This Padmavati, also, who was a source of consolation to my noble lord, anxious on account of bereavement, has become unwell, indeed. Well, let me go in. (Entering and

looking round) Oh the carelessness of the servants! They have left Padmarati alone with just a light for her companion (even) when she is uneasy. Here is Padmarati fast asleep. I shall sit down. Or if I take another seat, my love will appear small. I shall therefore, sit on her bed. (Sitting.) Why is it that while sitting near her to-day, my heart is, as it were, brilled? I am glad her breathing is continuous and easy. She must have been relieved of her sickness. Or rather, on account of occupying (dividing) one side only of the bed, she indicates that I should embrace her. I shall lie down. (Gestures lying down.)

The King.—(Talks in dreams) O Vasavadatta!

Vasav.—(Rising suddenly) Hum! My noble lord, in Pad., indeed. What! Am I seen? The great responsibility, indeed, of the vow of the noble Yaugandharana is turned futile by my sight.

The King.—O the princess of Avanti!

Vasav.—Happily my noble lord is speaking in dream only. None is here. Staying here for a moment I shall please my sight and heart.

The King.—O my darling! O charming pupil! Give me a reply.

Vasav.—I am speaking, husband, I am speaking.

The King.—What? Are you angry?

Vasav.—No, not in the least. Am grieved.

The King.—If not, enraged, why are you not moved?

Vasav.—What can be better than this?

The King.—What? You remember

Vasav.—(Angrily). O, go to! H that
madlike

The King.—Then I beg Your Ladyship's pardon for Virachika. (Stretches his hands)

Vasav.—Tarried too long. Some one might see me. So I must be off rather placing on the bed the hand of my noble lord, hanging down from the bed, I shall go. (Exit doing accordingly.)

The King.—(suddenly rising) stop, Vasavadatta stop. Oh fie!

Rushing out in flurry I am struck by the pane of the door. Now I do not know clearly whether my desire is a reality. (What I saw was real or not)

(Entering.)

Vidu.—Ah! Your Honour is up.

The King.—Friend, I shall tell something pleasing Vasavadatta is surely alive.

Vidu.—Also Vasavadatta! Where is Vasavadatta? Long dead, indeed, is Vasavadatta.

The King.—No, chap, not so.

While sleeping on my bed, she woke me up friend, and went away. Telling me formerly that she was burnt Rumanvan deceived me. (8)

Vidu.—Oh, is it not impossible? Ever since I mentioned water-bath you have been thinking of Her Ladyship and (so) you must have seen her in a dream.

The King.—Yes, a dream was seen by me.

If this be verily a dream, blessed is not waking up. If, however, this were an illusion, let the illusion be for ever for me. (9)

Vidu.—O friend, there lives in this town of a fair named Avantisundari. She must have been seen by you.

The King.—No, no

At the end of the dream, while waking up, I saw her face with the eyes void of collyrium and with

DUCTA-VAKYAM

NOTES

One-act-play of Bhasa.

P. 1. The play is called दूतवाक्यं be श्रीकृष्ण is sent by Pandavas as an envoy दुर्योधन and his speech is described in it. argument of श्रीकृष्ण is the chief incident of play. दूतस्य वाक्यमधिकृत्य कृतं नाटकमिति । दूतस्य वर्णितमस्मिन्निति । It is a variety known as व्यं मध्यम व्यायोग and दूतपटोत्कच are other examples व्यायोग । नान्दीनन्दयतीति नन्दः । अयम् । नन्द एव ना अण् । ततः ङीप् । It is from नन्द or नन्दि joy, which gives joy ; it was the chief element preliminary performance पूर्वरंग, consisting songs in praise of deities, accompanied by instrumental music done behind the scenes curtains by the नान्दीकर, or all actors in order remove obstacles. शारदापूर्वगणोः नान्दी works नान्दी came to mean invocator dictory stanza or stanzas. This play is very old.

ततः प्रविराजति just after the worst performance, रंगं प्रविराजति ।

मूकधारः मूकं धारयतीति the stage holds the thread of the plot in the chief actor who manages every stage, the superintendent of

ally he held the strings of puppets in the show called कटपुनमिश्रा ।

V. 1. सर्वलोकोत्तमवः-सर्वेषां लोकानां (कर्म०) उत्तमवः
मानन्देन्दुः (पः १००) । इन्द्र उपागतः उपेन्द्रः वामनः इन्द्रानुजः ।
तस्य स पादः । तनवः शम्भुः (कर्म०) च भस्माः यस्य (बहु०)

This shows that he is very young येन नमुचिः असुरः
के व्याविद्धः यः पुष्पात् पापान् रक्षेत् । उपेन्द्र-वामनः—
the fifth incarnation of Vishnu born as a dwarf
to humble the demon बलि इन्द्र and वामन are
brothers because both of them are born of करपप
and अदिति ।

नमुचिः-न मुंचति-A demon killed by Indra. He
captured Indra who fought with असुरस and
offered to let him go provided he promised not
to kill him by day or night, with wet or dry.
Indra promised to do so and was released. He,
then, cut off his head at twilight and with foam
of water. In the verse before us he is represent-
ed to have been pierced or thrown away by वामन
with his foot in the sky and then he was be-
headed by Indra अनुष्टुम् कृतम् । आर्यारच हे मिभारच
कर्म० honorific terms meaning respectable and
worthy persons (cf मंडनमिथ, आर्य पाण्डव)

कृतव्यमाचरम् कार्यमकर्तव्यमनाचरम् ।

निष्ठति प्रकृताचारं स वा आर्य इति स्मृतः ॥

कृतेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्याया ।

अये विषादे, कोपे, आरचये वा showing grief, sur-
prise or anger as it is an obstacle in his request.

किं नु सनु Bhasa is very fond of the
 नु वृष्यायां विकल्पे च । किं वृष्यायाम् । सनु
 संकारे जिज्ञासायाम् । Why indeed. Why
 may it be.

अपि विज्ञापने ऋगे (स० त०) भावे सप्तमी
 lute. यस्य च भावेन भाव सङ्गणम् । शब्दः इव
 something like a word which is not a
 so cannot be recognised.

सङ्ग-पूजासम्बोधनयोः used as a vocative
 नेपथ्ये Behind the curtain. कुशीलव
 नेपथ्यमुच्यते । नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिः
 नेतुः पथ्यम् । The tiring room, the green
 means colours to be used by actors
 costume, dress and from this the dress.

V. 2. धार्तराष्ट्राणां पाण्डवैः सह विरोधे
 (Loca. abso.) दुर्योधनस्य आज्ञया (च० त०) भू
 शालां (मध्यमपदलोपी स०) रक्षयति । धृतराष्ट्र
 पुत्रांसः । अण् । Sons of धृ० उत्पन्न p. p. p.
 उन्, सह governs the instrumental case
 स्यात् पुण्ड्रम् वृत्तम् ।

अस्तावना is another reading in s

That in which the subject

P. 2 वाचस्पति-नाम ११ वाचस्पती Ihasa over
 this term, वाचस्पत एव चर्तते । ११ attendant in
 the upper apartments an old Brahman clever
 in his business and endowed with qualities. He
 put on a long white robe च निष्य सप्तर्षिणा वाम-
 संस्पर्धितः । इति वाचस्पत्या वाचस्पतिना मे स्मृता ॥
 वाचस्पतये इति विमं शुभमार्गिषः । सर्वकार्यं वाचस्प-
 तये चर्तते ॥ चर्तते अधिपता नः नः । De-
 keep, भारवासी राजा च । वमं मरु is changed to
 मरु in २ वमं and वदुं दृष्ट्या ईरवा । अयम् । सर्वे
 चर्तते । वमं । आह्वयनाम् Imperative third person
 plural, passive of च्.

V 3 इयामो-नाम मन्त्रमध्ये पर्वणः शराक इव
 शोभते । इयाम् वृष्टवर्णः । गितं दुक्कं वमं तेन चर्तं नृ०
 न० । मि-नं ज्ञानीयं येन वदुं । वामराणां वर व० त० ।
 चर्तं च वामरावरं व० मन्त्री दन्तवामरावरो वाय वदुं ।
 चर्तः अंगगग येन वदुं अंगग रागः व० त० अंगं रम्यं
 अनेन Fragrant unguent or cosmetic.

भीः अग्नौ अयं न भीमान् । मनुष्यः । विभूषणानां मनुष्यः
 व० त० । तेषां गुणय व० त० । ताभिः रजितानि नृ० त० ।
 दि-नि रजितानि वाय वदुं । नक्षत्राणां मध्ये व० त० । A star
 in general or the well-known twenty seven con-
 stellations, अरिबनी, मरणी etc. स्थितः should be taken
 understood. पर्व गतः द्वि० त० । पूर्णिमा प्रातः । शराः अर्क
 वदुं । दुक्कं सीमम् A silk garment. उपमा ।
 वा वृष्टम् ।

निर्दिष्टमनतिक्रम्य यथा स्यात्त या यथानिर्दिष्टम् अव्ययीः ।

V. 4. मे (संबन्ध मामान्ये पृष्ठी) हृदयं इमं रणोत्सवं
सहसा प्राप्तं विचिन्त्य उद्धृतः रोषः येन बहु० इव (उत्प्रेक्षा)
दर्पेण सहितं बहु० भवति । उन् + घृ + क्त p. p. p. सहसा
अव्ययम् । वि + चिन् + ल्यप् = य absolute. My heart
gives up anger regarding my enemies and be-
comes full of joy, because the emotion of anger
is overpowered by the emotion of joy.' As a
matter of fact he is angry, agitated and glad,
delighted as well. But it simply appeared to
be so.

पाण्डवानां बले सैन्ये (प० त०) वराणां वारणानां (प० त०)
जानां मुखानि उक्ताः (उन् + कृत् - कृन्तति p. p.) [दन्ताः
मुसलाः इव कर्म०] दन्तमुसलाः येषु बहु० कर्तुमिच्छामि ।
My desire will be fulfilled now and so I am glad.
सन्ततिस्तथा ।

अवरोधनम् Harem शुद्धान्तः-अन्तःपुरम् ।

P. 3. अक्षौहिणी-ऊहः समूहः अस्य अस्तीति ऊहिनी ।
वराणां रथानां ऊहिनी । A large army consisting of
1870 chariots, as many elephants, 65610 horse-
men and 109350 foot soldiers, एकाधिकाः दश एकादश
बहु० । सेनायाः पतिः Commander of the army.
केमादतुः भवन्तौ. As if heard what they said. This
is called आकाशभाषितम्-किं ब्रवीष्येवमिन्यादि विना पात्रं
षीति यत् । श्रुत्वेवानुष्ठम्प्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ।
hearing a voice in the sky.

सदृशम्-योग्यम् Right.

इति प्रोक्ताः ताः अवनं यस्य, श्रीकृष्णः the incarnation of Vishnu. दूत is deified and so दुर्योधन was enraged as he hated him.

मा तावत् मूढि इत्यम् । किं किं द्विरुक्तिः कोपात् । दामोदरः दाम उदरे यस्य निबद्धं मात्रा । Who was tied down by his mother on his stomach with a rope to prevent him from stealing.

कंस king of मथुरा, son of उग्रसेन and maternal uncle of कृष्ण. He learned from heavenly voice that the eighth child of देवकी, married to वसुदेव, would kill him and so he imprisoned them and killed all his children. But Krishna and Balarama, her children, were saved by divine favour and he was killed by कृष्ण. He is identified with कालनेमि, a demon. कृष्ण was reared up by नन्द who had a number of cows and कृष्ण used to take the cows to the field and guard them. So he is called गोपालः । गाः पालयति इति । क is added to show disregard.

पार्श्वद्वयः वृहद्रथस्य अपत्यं पुमान् । अण । Name of जरामन्यु, king of मगध and चेदि countries. कंस was his son-in-law. So he became an enemy of श्रीकृष्ण, who killed him, and attacked मथुरा eighteen times. He was killed by भीम with the help of श्रीकृष्ण ।

पार्श्वद्वयेन अपहृतः विषयः देशः कीर्तिः भोगारण्य यस्य सः बहुः । This shows that the envoy is a coward. He ran away at the attack of जरामन्यु. पार्थिवस्य आमन्त्रम्

दृश्यः, दृष्टनीयः, दृष्टयितव्यः poten. p. p. अप्रमत्ताः नमः
स. careful. प्रकर्षेण मत्ताः प्रादिसः । मद् + क्त. p. p.
(mad from मद्.)

अभाष्यं स्वतु यद्वन्तु तदिह स्वगतं मतम् । सर्वथाप्यं
प्रकारं स्यात् । आत्मगतं or स्वगतं = To himself, what
is not to be heard by others on the stage. प्रकारं
Aloud, to be heard by all.

P. 6. हन्त हर्षेऽनुकंपयां वाक्यारंभविपादयोः । Here
हन्त means "oh joy". वादरायण is the name of the
chamberlain. ननु संभ्रमे why, showing flurry. चित्रस्य
पटः चित्रपटः प० त०. द्रौपः—केशाश्च अम्वरं च केशांवराणि
द्व० द्रौपयाः केशाम्वराणि प० त० तेषां अवकर्षणम् प० त०
केशवस्य-शेषे पट्टी In honour of केशव । दर्शनीयः, दृश्यः,
दृष्टव्यः poten. p. p. Worth seeing. केशानां हस्तः—पारा-
पचः = कचकलापः mass of hair. गृहीतवान् p. act. p. of
ग्रह् to seize.

V. 7. दुःशासनेन परामृष्टा गृहीता सम्भ्रमेण उदकुल्ले
त० त० लोचने यस्याः बहु० राहोः वक्त्रं तस्य अन्तरं तद्
गता द्वि० त० कुल्लं p. p. p. of फल् = विकसितं Expanded.
दुष्टः आत्मा यस्य दुरात्मा । सर्व० सर्वे राजानः
सर्वराजाः कर्म० तेषां समक्षं प० adverb अक्षणोः समं समक्षम्
अव्ययीभावः अक्षित् is changed to अक्ष after प्रति, पर,
सम् and अनु० आमर्षः कोषः । तुलयति उत्पापयति or
आलोचयति. Shakes तोलयति or तोलति. तुलयति nominal
verb from तुला or form of तुल measure in his mind

निर्भिराः सङ्गः । चर्मन् = shield. दष्ट p. p. p. of दशं—दराति—
मालिनीवृत्तम् ।

V. 11. अहमेव नीचः भवामि । कथं वा विपरीता मतिः ।
यस्य बहु० (वि + परि + इ to go + क p. p. p.) अथ नयश्च
अनयश्च नयानयौ द्व० तौ जानीतः or तयोः द्वौ उप० or प० न
नयः नञ्, रोपं परित्यजतम् । द्यूतं अधिकारः निमित्तं यस्मिन्
यस्य वा बहु० तं अवमानं न मृष्यमाणाः (pre. part. Atm.
मुक् = म + शानच् = आन = मान is the term.) पुरुषाः
सत्त्वेन पराक्रमेण अधिकाः दृ० तेषु वचनीयः निन्यः पराक्रमः
येषां बहु० ते स्युः । If you do not endure this insult
caused by gambling, you will be censured. वसन्तः
तिलकं वृत्तम् ।

V. 12. अज्ञान्—स्वस्य कीर्त्या द्विपता (pre. part. 'of
द्विप्) मुदं संकोचयन्निव स्वैरं (स्वच्छन्दं) (not caring for
elders.) आसनं यस्य रुदन्ती (grammatically wrong. रुदन्ती
cannot be inserted in the pre. part. of रुद्. should
be रुदतीम्) । दुषदराजमुतां कुत्सितं अक्षं काक्षं तेन परयति तेन
नयस्य झः स गां लिखति अपि । काक्षं is the wicked corner
of the eye and the wicked die of the play. अक्षं
means an organ of sense and so the eye कु is
changed to का. कर्म० वसन्तः ।

P 8. लज्जायमानौ pre. part. of. लज्जायते—a verb
from the noun लज्जा. पटस्य अन्तःतेन अन्तर्हितं (अन्तर +
घा + क p. p.) मुखं पयोः वर्णस्य आढ्यता (आ + ध्यै + क =
आढ्यं तस्य भावः आढ्यता richness). भावेन उपपन्नता. युक्तः
लेख यस्मिन् तस्य भावः

द्विरुक्तिः, संभ्रमे. Bhasa is very fond of repetition
अलं governs the instru. in the sense of enough
आश्रावितः p. p. of the causal of श्रु with आ. आश्रय
nomin. sing. of आश्रय. Remember it is I who have
ordered.

P. 10. V. 17. आसीनः pre. part. of आस to sit
समाहितः—with an attentive mind, firmly. बह्वी माय
यस्य बहुः ।

V. 18. बालिरास्य भावः तस्मान् मौल्यात् हेतौ पं०. नष्ट
घृणा जुगुप्सा यस्य. उपजाति वृत्तम् ।

V. 19. धर्मात्मजः—त्रिदशः God च असौ इन्द्र. तस्य
सूनुः अश्विनौ Physicians of gods. उपजातिः mark the
bitter sarcasm or taunt in this verse. The conver-
sation between श्रीकृष्ण and दुर्योधन is full of this
bitter gibe.

P. 11. गान्धार्याः पुत्रः Bhasa is very fond of add-
ressing men from their mother's side. गान्धारी, the
mother of दुः, was the daughter of सुव्रत, king of
कन्दहार.

V. 20. धर्म्यं धर्मात् अनपेतम्. दायः कुलधनं तदेव
आयं स्वायं = Property.

V. 21 पितृव्यः Paternal uncle, पाण्डुः He killed
किंदम, a sage who, in the form of a deer, was enjoy-
ing a female deer, and so he was in turn cursed that
he would die if he embraced his wife. दारेषु निरुद्धः.

शानन् added to अय्—आने with परा changed to वजा (also. वजाण्)] तां तां एतन् शीर्वं क्व गर्तं चामल्लि.
उत्तामिगुणम् । देरात्र कान्तव अयम्या च इ० ताः अनेतिनु
शीर्वं अयम् उ० २८] १० शीर्वं शूम्भ मातः कर्मवाच्यम्
मात्रे. नपं अनुगच्छन्तीति नवनुगामिनः उ०. अस्मान् गतः
दि० त० ।

V. 29. गुणाः इतरे येभ्यः गुणेतराः । भेषान् nom.
sing. of भेषम् compara. of पराम्भ. उभ is declined in
dual only and उभय in sing. and plural only.

V. 30. विटस्य वेणुः. विट p. p. p. of विट् to gnd.
Repetition of the same thing

V. 31. प्रमाद्यमानः pre. part. of the causal of
प्र+सद्. साम्ना Instr. of माम्. The other measures
are दानं, भेदः and दण्डः—युद्धम् ।

P. 14. V. 32. विराटस्य व्याधम्य इदं कैरातं अय प्र०
सन्तोषितः p. p. p. of cau. of तुष्. Indra fought
with God Shiva, assuming a hunter's form, on
the Himalayas and शिव being pleased gave him
पाशुपत missile. स्वाण्डव forest in कुण्डेव sacred to
इन्द्र was burnt by Fire-god with the help of
अर्जुन and the latter got गाण्डीय bow and inex-
haustible arrows from him. देवस्य इन्द्रस्य अति
कुर्वन्तीति उ० Troubling Indra. निवातकवचाः were
demons killed by अर्जुन. In incognito residence
in विराट country or मत्स्य (Bairat 40 miles from
Jaipur to the west of Dholpur.) अर्जुन saved the
cows which were being taken away from

will not give even a blade of grass; on this कृष्ण says: We do not want a blade of grass but half of the kingdom, catching him in his own words, making a pun on the word दृष्टे; in this case we may explain thus : कृष्णात् अन्नं पंचमौ नः तस्मिन् अभिमारकाः मः; and then दुर्योधन gives it the above meaning.

M.M. Ganapati Shastri takes both these expressions in the sense given first above. कृष्णान्नरचामौ अभिमाप्यरथ फर्मः अभिमागितुं योग्यः अभिमाप्यः poten. p. p.

V. 36 अवध्या (वधं अर्हतीति वध्या or हन्तुं अयोग्या अवध्या, वध्य and घान्य poten p. p. of हन्) प्रमदां पूतनासहस्रीं (who was sent to kill श्रीकृष्ण when an infant but was herself killed by him) ह्यं अरवं (केशि demon assuming the form of a horse) गौरघासौ वृषश्च (अरिष्टदानव assuming the form of a bull) मल्लान् चाणूर and other wrestlers born of an outcast क्षत्रिय by a क्षत्रिया woman). These were sent by कर्म to kill श्रीकृष्ण, नास्ति लज्जा यस्य स निर्लज्जः सुतरां or सुष्टु निर्लज्जः extremely shameless. न स्त्री हन्तव्या. A woman, an ox and a horse should not be killed and you have killed them; you killed poor wrestlers also. But श्रीकृष्ण was right in killing them as they had come to kill him. आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् is written in धर्मशास्त्रे ।

P. 15. परूणां सुरैः उद्धतेन रेणुना रूपितं अंगं यस्य. उत् + हन् + क्त p. p. p. raised up, रूप्—रूपति + क्त =

मालिनी. पराङ् मुनं यम्य With his face turned away
पराङ् nomi. sing. of पराङ् (परा + अङ् + क्तिप्). मञ्जु-
कामः (or मनः, these two alone can be compoun-
ded with an infinitive and म् is dropped.) यम्य.
मञ्जति to bind.

V. 40. देवानां मायाः प० म०, दुःस्येन निवारयितुं शक्यैः
(दुर + नि + वृ + म्यल्.) अम्य is that which works on
account of the power given to it by a divine मन्त्र
or verse pronounced by the user. मालिनी वृत्तम् ।

P. 17. जमक—मायाविन् ।

V. 41. मम कामुकं तस्य उदरं वायानां आलानि.
मत्का—तू धिनिसृतानि वा—नि कर्म० तैः कर्मणे प्रभवतीति
कामुकं धनु. विद्धं p. p. p. of व्यप्. ज्ञानं जायते इति
ज्ञतजं रक्तं उप० चरत् ज्ञतजं कर्म० तेन रञ्जितानि नृ०
सर्वगात्राणि यस्य. बाष्पैः रुद्धे नयने येषां वसन्ततिलका ।

सुदर्शन is the presiding deity of the disc of
श्रीकृष्ण. In the same way all the presiding deities
of his weapons come there.

V. 42. विपुलः प्रसादः यस्यां भगवतः वि-दां गिरं भुत्वा
परि-षः निर्धा-स्मि । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य परासः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वरणां भग इतीरणा ॥ These six
constitute भग and one possessing them is a भगवान्
परितः वारितः प्रादिस० परि- -तः तोयदानां श्रोतः येन, तोयं
ददातीति तोयदः. आयते अक्षिणो कर्म० कमले इव आयताक्षिणी
यस्य. वसन्ततिलकम् ।

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं द्विगु स०. त्रयः
चरणः foot steps. कर्म तैः अतिक्रान्तः (p. p. p. of
क्रम) त्रिभुवनं येन. अथ भवान् सुप् सुप् स० पूज्यः. यावद्
गच्छामि--गमिष्यामि. यावत् changes the present into
future.

V. 47. तनु च इदं मृदु च इदं तनुमृदु कर्म० तनुमृदु
चेदं ललितं च कर्म० त—तं अंगं यस्य, स्त्रियाः स्वभावः तेन
उपपन्नं. हरेः करेण धृतं मध्यं यस्य, शत्रूणां संघस्य एकः अद्वि-
तीयः मुख्यः कालः कनकेन स्रचितं पृष्ठं यस्य, कृष्णस्य पार्श्वे
भाति यथा नवस्य मलिलदम्य पार्श्वे विद्युत् लता इव कर्म०
भाति. मालिनी ।

V. 48. मणिभिश्च कनकेन च (द्वं०) विशेषेण चित्रा
नृ० (विचित्र प्रादि०) चित्रा माला कर्म० उत्तरीयं यस्याः बहु०
गिरीणां वरः प० त० ।

तस्य तरः प० इव रूपं यस्याः उपमानं बहु० अतिशयितं
वीर्यं प्रादि० दुर्निवारं अतिवीर्यं यस्याः बहु० मेघानां वृन्दं
प० त० अनुयात्रं यस्याः बहु० सुराणां रिपवः तेषां गणः तस्य
गात्राणि तेषां ध्वंसने प० तं जाता नृभ्यां यस्यां बहु० नभसि
शीघ्रं ध्रुवति. मालिनी ।

V. 49. यस्य प्रलये सागराः स० तेषां घोषेण तुल्यः तं
स्वनं निशम्य श्रुत्वा न सुराः असुरा तेषां अंगनानां स्त्रीणां
गर्भाः निपवन्ति सः शंखः पूर्णः इन्दुश्च कुन्दपुष्पं च कुमुदस्य
उदरं च मौक्तिकहारश्च द्वन्द्वः ते इव गौरः कर्म० नारायण
आवनं सरोजं इव कर्म० सरसि जातं उप० तेन कृतः नृ०
प्रसादः यस्य स प्राप्तः वसन्तदिवर्षं वृत्तम् ।

defeated and according to the conditions of the wager, served कद्रु as her slave. गरुड brought down अमृत from the heaven after a struggle with Indra to purchase her freedom, and विनता was set free. गरुड had to fight with Vishnu also for अमृत and afterwards agree to become his conveyance. Vide महाभारत आदिपर्व. द्विपनः इन्द्रान् with whom he fought. उपजातिः ।

V. 54. एते उत्तमं अंगं कर्म० मस्तकं चलन्ति मकुटाणि
येषां बहु० चलन्मकुटानि उत्तमांगानि येषां ते किन्नराश्च यक्षाश्च
सिद्धाश्च (देवयोनयः demi gods) द्व० देवाः च विर्या
स्थिताः in the active sense, कर्तारिक्त. अच्युते विर्यं
कृष्णे कृष्टे सति कान्तिश्चासौ गुणश्च कर्म० विगतः कान्तिगुण
येषां ते निष्पन्नाः संजाताः किन्तु श्रीकृष्णं प्रशमितं श्रुत्वा निवृत्त
तापः येभ्यः तादृशाः सन्तः सदनानि श्रयन्ति. वसन्ततिलकावृत्तम्
न खलु खलु निरचये द्विरुक्तिः संभ्रमे ।

V. 55. शाङ्गं पाणौ यस्य व्यधिकरणं बहु० त्रिदशान
अध्यक्षः प० अधिगतः अक्षं इन्द्रियं व्यवहारं वा Lord
of gods.

पादार्थं जलं पाद्यं—“पादयोः पाद्यं समर्पयामि.” किं ते
उपहरामि is technically called काव्य-संहार-उप-
संहार, the last but one division of निर्वहण, the
fifth सन्धि, joint, in a play वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार
इष्यते ।

V. 56. भरतवाक्यम्. मागरः पर्यन्तः यस्याः सा त
हिमवांश्च विन्ध्यश्च द्व० कुरुक्षेत्रे यस्याः तां, एकं आतपत्रं

समुदाचारः पूजा. भार्यस्य पुत्रः used for the husband by wives. यावत्-तावत् as long as, यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे. Here is the sense of अवधि. शालाः वृक्षाः कर्म० तान्. उदकस्य प्रदानेन च० त० करणे च० अनु + कुरु + णिच् causal, future. Show compassion to. विघ्नस्य अभावः अविघ्नम्—अव्ययी० स० ।

V. 1. गुरुणा मया अपि च रहितां तां र-रीं त्यक्त्वा ममा-लं उद्यम्य मत्स-तः गुणनिधिर्मरतः रक्षार्थं पुनः तत्रैव-तः सन् एकः सुमहतीं नृपतेर्धुरं समुत्कर्षति इति भोः कष्टम्. त्यक्त्वा, उद्यम्य absolutes रहिता, आगतः संप्रेषितः p p.p. मम सन्निधिः प० त० रक्षायै इति रक्षार्थं नित्य० गुणानां निधिः प० त०. तत्रैव—अयोध्यायामेव. समु० पहति-धारयति. रार्दूल-विक्रीडितम्. Rama is feeling anxious for Bharata even after thirteen years. Mark the type of affection between brothers. Both are noble ईदृशं—The task of government is troublesome. ईदृशस्य शोकस्य विनोदनाय नित्य० अवस्थायां कुटुम्बिनी सती स० त० मैथिलस्य अपत्यं स्त्री मैथिली—अण् and स्त्री. Wife is a companion in all conditions, good or bad. विदेहस्यापत्यं स्त्री वैदेही. अये आशयं. प्रत्ययं अभि-वेक्ष्यानि सहमुपा इति स० प्रतिगतं अयं यस्य बहु० दूरं गता दे० च० न दूरगता भव. ।

वृक्षस्य आवर्ते (basin at the bottom).

V. 2. प० फेजेन गदितं बहु० अयथितं सलिलं भगति । पिपासय ने पतिताः च कर्म० एते मे गच्छन्तीति स्वगाः उ० उ० उ० अथितं उ० न पिबन्ति । किन्ते जथेन पूरिते च० त० सति cc. absd. आर्द्राः स्त्रीयाः स्थ न्ति । वृक्षाः मूले जलग्न

According to Ramayana राम went to the forest on the 10th day of the bright half of चैत्र and दशरथ died in the midnight of the पूर्णिमा. Puranas do not always agree.

कल्पस्य विशेषः a special form of performing the rite. निवपनस्य क्रिया-श्राद्धं ।

V. 5. येन केन प्रकारेण ते पितरः पुष्टिं गच्छन्ति । ते एव हि तां मे दशां जानन्ति । तथापि तातस्य रामस्य च । रूपस्य योग्यं अनुरूपं तस्य भावः अनुरूपं तेन सहिता सानुरूपा पूजा श्राद्धं कर्तुमिच्छामि । उपजातिः ।

अवस्थायाः अनुरूपं प० त० फलानि च उदकं च एतेषां समाहारः फलोदकं तेन समाहार द्वन्द्वः ।

V. 6. नः दर्भेषु स्वस्य हस्तेन रचितानि फलानि दृष्ट्वा तानः वनवामं स्मारितः (p. p. p. of the causal of स्मृ) तत्रापि स्वर्गे रोदिनि रोदिष्यति pres. for the future.

V. 7. न निषतः आत्मा येन सोऽहं एतद्रूपं गृहीत्वा नियतं नूनं गगराक्षसस्य वधेन कृतं वैरं येन तं रेपोः अग्न्यं पुमामं गमं (अण्) वध्नयित्वा जनां हर्तुकामं यन्मम सोऽहं प्रयामि भवराक्ष पदानिच द० तै. हीनां (p. p p of ह to abandon) हूयने इति हृद्यं तस्य धारा इव. A Vedic mantra without proper intonation and ill-uttered is non-effective. नियतं can also be taken to mean self-restrained. अनियतात्मा unable to control my anger caused by the killing of गर, my general

The present पातञ्जलयोगशास्त्रं was written in the Second Century B. C. बुद्धमनित्वा प्रणीतं बार्हस्पत्यं अर्थशास्त्रं अर्थस्य शास्त्रम्. The oldest science of politics is अर्थशास्त्र of Chanakya of the 4th Century B. C. बार्ह० was known to Chanakya. Now not available. न्यायशास्त्रं of Gautama is the same as मेघनिबिड's logic mentioned here. प्रथेनमा प्रणीतं भाद्रकृतं प्रचेनम् means बहुत. भुनी-बंदान which were revealed. Here it means a Shastra.

अर्ल परिहृत्य. अर्ल means enough. अर्लमन्त्रोः-प्रतिषेधयोः प्रार्चा क्त्वा ।

अनादरतः-तसिल्, in the sense of ह०. We must offer in faith and not without faith, but what should we offer.

ओषः पाकः पीयते अस्यां इति औषधिः वाग्रक्षितः is a bird with a blue neck, red head, black legs and white wings mentioned in कालिकापुराण. प्रभावेण सम्पाद्यम् ह० प्रकृष्टः भावः प्रभावः प्रादि स० ।

V. 9. उभय is used in sing. and plural alone. सन्निधेः भावः सान्निध्यं व्यञ् प्र० अन्ति p. p. of अम्-आम्यन्ति ।

अदणोः प्रति प्रत्यक्षं अव्य० तदस्यास्तीति प्रत्यक्षः अच् प्र० प्रत्यक्षः स्याणुः शंकरः कर्म० तस्य शिरमः पतितं पं० गंगायाः अम्बु तत्पातुं शीलं येषां ते उपपद० शिनि प्र० वैदूर्यं इव रयामं पृष्ठं येषां ते बहु० पवनेन समः ह० त० इवः येषां ते ।

V. 12. सम बाणः तस्य वेगेन, कौचस्य भावः कौच the son of मैनाक and grandson of हिरण्यकेशि । It was pierced with an arrow by परशुराम. In same way you will be torn by me with my arrow. Rama threatens the ocean also later on in same way. Of course the presiding deity is to be taken as in दूतवाक्ये ।

V. 13. दिष्ट्या वर्धते I congratulate my lord. स्वयं आगतः एतानि तातस्य भाग्यनि. एष अर्दति (पूजां) पूजायां विषये लक्ष्मणं ब्रूहि. पूजायां वैषयिकी समीचीन. Laxmana to worship this antelope and bring here.

कुलपति is a sage who feeds and teaches thousand students gratis.

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः सर्वैः कुलपतिः स्मृतः ॥

अत्रि is the कुलपति referred to here. This deviation from रामायण. सीता had sent him. सुमित्रः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः-लक्ष्मणः अर्पय. Ingredients for worship. Vide notes on दूतवाक्ये ।

V. 14. स्थाने युक्तम् Indeclineable. अक्षरैः vowels and consonants in राम. एकेन प्लुतेन अतिरिक्तः शरस्य विषयः येन ।

V. 15. मायया By the trick of the deer. मन्त्रेण उक्ताम् not accompanied by मंत्र । हे विशाले नयने यः इति विशालनयने ।

king of vultures, son of रयेनी, and अहण
younger brother of सम्पाति. He was a great
of दशरथ. He fought with रावण and was
by him! He was burnt by राम at his own

V. 22. मेम मुजेने आकृष्टः निर्विश्रंसाः (निर्गतः
भंगुलिभ्यः स्वरः प्रादि स० तेन कृतः (p. p. p.
कृन्वति to 'cut) पेशः सस्य चंगात् व्युतैः गलितैः रुधिरैः
भाद्रं 'क्षिप्तं' गात्रं यस्य बहु० त्वां यमस्य सदनं गृहं ने
भनुष्टुम् वृत्तम् ।

SVAPNA VASAVADATTA

Notes

Act V

This play contains six acts out of which
fifth, containing the vision or dream in w
वदयन saw वासवदत्ता, is taken in our collect
Padminika and Madhukarika are two m
servants of पद्मावती, the queen. हस्ता—हस्तेनि स
प्रेष्या हस्ते, बेरवागुक्ता तथा हस्ता is only a form
address between ladies of equal status. वा
प्रकृतिमी राज्ञः कुमारी भर्तृहारिका. The princess is t
addressed by the subjects आश्विनिका—वामन
in the guise of a lady of Ujjain. राज्ञाय—राज्याय
आह्वय call out. Peculiar formation from the no
राज्य, a kind of denominative or nominal verb

अग्निः देवानां दूतः अंगं यष्टिरिव कर्म० इता अंगयष्टिः यस्याः तां हिमेन हतां पद्मिनीं इव चिन्तयामि, Whose slender body was taken away by fire वसन्ततिलका वृत्तम् ।

V. 2. पूर्वः अभिघातः (हन् + घञ् = घातः) कर्म० रुजा सद् वर्तते इति सरुक् बहु० पूर्वाभिघातेन सरुक् तृ० त० तस्य मम रूपस्य प्रिया तृ० समुदितां (सम् + उन् + इ to go + क्त p. p. p. endowed with) गुणतः गुणैः गुण + तसिल् in the sense of तृतीया, प्रियां लब्ध्वा अद्य शोकः मन्दः इव, अनुभूतं दुःखं येन बहु० तादृशः अहं पद्मावतीमपि तथै० वसन्तः वृत्तम् ।

दीपस्य प्रभावेण (प०) सूचितं (तृ०) रूपं यस्य बहु० or दीपस्य प्रभया अवसूचितं etc. प्रभाव power and consequently light काकस्य उदरं इव उदरं यम्य काकोदरः सर्पः whose belly is black like a crow वैधेयः मूर्खः ।

V 3 ऋजुरघासौ आयता च कर्म० मुखे (गृहस्य द्वारे) तोरणं म० तस्मिन् लोला (चला) माला कर्म० क्षितौ भ्रष्टां (भ्रंश् + क्त) त्वं सर्वं अवगच्छसि, या निशि मन्द्रेण अनिलेन परिवर्तमाना लुठन्ती rolling भुजगस्य त्रिचेष्टितानि किञ्चिन् adv करोति, वसन्ततिलका वृत्तम् आगत्य—आगम्य abso, न आगतया० Impersonal construction,

V 4. श्रेयं, शानीय or शातव्यम् poten p. p. तथा आमृता सुप् सुप् स० ममा च कर्म० व्याकुलः पञ्चदः यस्याः बहु० शिरसः उपधाम pillow for न क्षिप्तं दूषितं or क्षिरिदं p. p. p. of क्षिरिदं

Panchala tribe. कौ is identified with the village Kāmpil on the Ganges between Budaun and Farrukhabad. प्रावारकं (वृ with प्र and अ to cover एवम् an upper garment, cloak or robe.)

विरहेण or विरहात् पयुःसुकः रु० or पं० त० Restless, विभ्रमस्य स्यान् (प०) भूता सुप् सुप् स० स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्या उप० नस्वस्या अस्वस्या unwell, दीपः एव सहायो यस्याः सा ता बहु० With lamp as her only companion, leaving her alone. प्रल्हादितं p. p. p. of ल्हाद् thrilling with joy. - The poet has shown his deep insight into the emotions of the human heart. She does not know that उदयन is sleeping there and still her heart thrills with pleasure. This is सात्विक love. दिष्ट्या I am glad, fortunately न विच्छिन्नः नमः सुखः (कर्म०) अविच्छिन्नसुखः निःश्वासी यस्याः बहु० Her breathing is continuous and happy, easy. निवृत्तः रोगः यस्याः बहु० नि-ऋयम् भावेप्रयोगः Impersonal construction, एकः देशः कर्म० एकदेशः संविभागः यस्य तद् ए-र्ग बहु० तस्य भावः ए-भागता तया हेतुना on account of a part of the bed being vacant, left as if for me. She feels that the part is left so that I might lie down near her on it. यौगंधरायण was the minister and he had asked वासवदत्ता not to allow herself to be seen by the king until his purpose was fulfilled, and so she felt sorry for being seen by him. She loves her husband very much.

मा चिन्तयित्वा is grammatically wrong. It should be मा चिन्तय ।

काञ्चुकीयः vide notes on दूतवाक्यम्. An old Brahmin's servant of the ladies' apartment.

जयतु आर्यपुत्रः In days of other poets कञ्चुकी does not address the king by आर्यपुत्र which always means conventionally the husband. Here he uses this term as he is the servant in the apartment of पद्मावती whose आर्यपुत्र उदयन is अमात्यः the commander-in chief. आरुणि the enemy of उदयन, हस्तिनश्च अरवारश्च रथाश्च पशतयश्च हस्त्यश्च रथपदाति. This द्वन्द्व denoting parts of the army must always be used in the singular number, neuter gender. So ह-सीनि is grammatically wrong. It be dissolved here thus हस्त्यश्चरथेन अनुगताः हस्त्यश्चरथानुगताः पशतयः येषु सानि बहु with the term अनुगत understood, adj. १० विजयस्य अङ्गानि the four divisions of the army bring success सन्नद्धानि are ready, p. p. of नद् with सम् ।

V. 12. ते रिपव भिन्ना (p. p. p. of भिद्); भवतः गुह्येषु रता (even when controlled by enemies) पुरे मयाः पौरा (अण्); समारयामिनाः (p. p. p. of the causal of रवस् with सम् and आ); भवतः प्रयाणस्य समये वा अपि पाप्मी सैन्यदृष्टं तस्याः विधानं रक्षणं हृतम्, अरीणां प्रमादस्य जननं य० त० यत् यत् साधयितुं योग्यं

Vakyam, 22 in Pratima and 13 in Svapna-nataka, and the poet has used thirteen different metres in these ninety one verses. A verse पद्य or stanza consists of four lines each of which is called a पाद or a quarter. A पाद is regulated by the number of syllables अक्षर—single vowels with or without one or more consonants. This syllable may be लघु light and गुरु heavy according as its vowel is short or long. Even a short vowel followed by an अनुस्वार or विसर्ग or by a conjunct consonant, becomes गुरु in prosody. Students of High School Classes should be able to find out the metre of a particular verse before them even if they are not able to scan it. We have given the name of the metre at the end of our notes on every verse. The definitions of these metres are given below

अनुष्टुभ् also called श्लोक—श्लोके पद्यं गुरु शेषं सर्वत्र लघुपंचमम् । द्विचतु पादयोर्द्विस्व मत्तम दीर्घमन्ययोः ॥ 8 ॥
llables in every *pada*

इन्द्रवज्राः—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः mixed with उपेन्द्रया—उपेन्द्रवज्रा जतज्जामनो गौ forms उपजानि ।

11 syllables

शालिनी—मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोके । 11 syllables
वंशस्थ (वंशस्थविल—जनी तु वंशस्थमुदीरितं जरी ।

12 syllables.

B

Important expressions in the play and acts.

- (1) आ मनुष्याणामन्येय मन्त्रमः ।
 (2) राट्टवस्त्रान्तरगता चन्द्रलेखेय शोभने ।
 (3) अहो भावोपपन्नता ।
 (4) को नाम लोके स्वयमात्मदोष
 मुदूषाटयेन्नष्टघृणः सभासु ।

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
 तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ॥२४॥
 पुण्य सञ्चयसम्प्राप्तामधिगम्य नृप श्रियम् ।
 यञ्चयेद्यः सुहृद्वन्धून् स भवेद्विफलश्रमः ॥२५॥
 देशकालावस्थापेक्षि खलु शौर्यं नयानुगामिनाम् ।
 कर्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणेतरः ।
 मन्वन्धो बन्धुभिः श्रेयोल्लोकयोरुभयोरपि ॥२६॥

प्रतिमानाटकस्य पञ्चमाङ्के
 कष्टं वनं स्त्रीजनसीकुमार्यं,
 समं लताभिः कठिनीकरोति ॥२७॥
 सर्वं श्रद्धया दत्तं श्रद्धम् ।
 अहो बलमहो धीर्यमहो सत्यमहो जवः ।
 राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥२८॥
 न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ॥२९॥

स्वप्ननाटके पञ्चमेऽङ्के
 प्राणी प्रायः कृत्ता पुनर्न शयनं शीघ्रं स्वयं मुञ्चति ॥३०॥

B

Important expressions in the play and acts.

- (1) आ मनुष्याणामस्यैव सन्ध्रमः ।
 (2) राहुवक्त्रान्तरगता चन्द्रलेखेव शोभते ।
 (3) अहो भायोपपन्नता ।
 (4) को नाम लोके स्वयमात्मदोष
 मुद्घाटयेन्नष्टघृणः सभासु ।

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
 तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ॥२५॥
 पुण्य सञ्चयसम्प्राप्तामधिगम्य नृप श्रियम् ।
 यञ्चयेयः सुहृद्वन्धून् स भवेद्विफलश्रमः ॥२५॥
 देशकालावस्थापेक्षि खलु शीर्यं नयानुगामिनाम् ।
 कर्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणैरतः ।
 सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयाँल्लोकयोरुभयोरपि ॥२६॥

प्रतिमानाटकस्य पञ्चमाङ्के
 कष्टं धनं खोजनसौकुमार्यं,
 समं लताभिः कठिनीकरोति ॥२६॥
 सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।
 अहो पलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।
 राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥२७॥
 न व्याप्तं मृगशिरावः प्रघर्षयन्ति ॥२८॥

स्वप्ननाटके पञ्चमेऽङ्के
 प्राणी प्राप्य गजा पुनर्न शयनं शीघ्रं न्ययं मुञ्चति ॥२९॥

